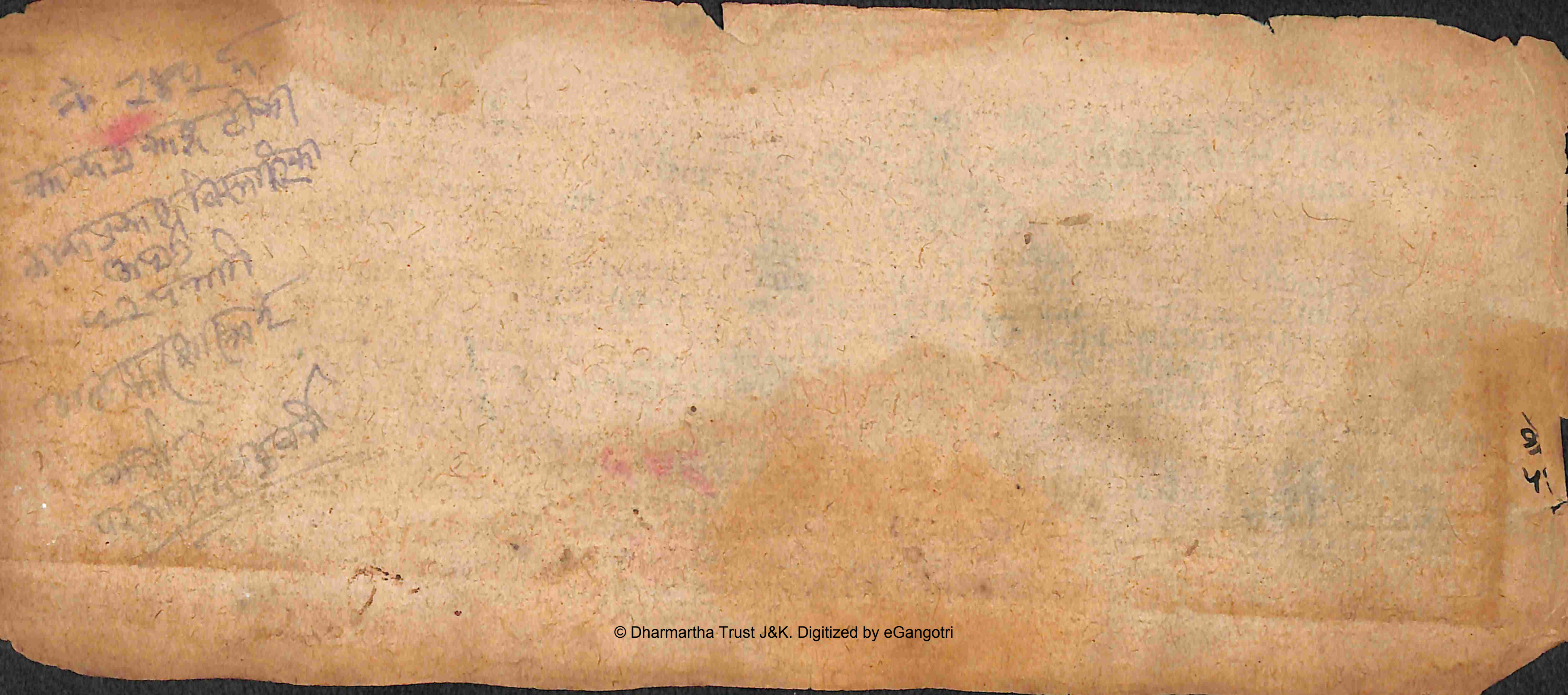
८४
३२
५२

काव्यप्रकाशटीका काव्यप्रकाश
विस्तारिकाख्या
६४५

५२ पत्रा

पूर्वत्रानुजान्विरहयरामभात्रान्वेषणेन विवेचनस्य परत्रचानिराकार्हि अन्नमंन्न्दकरूणां क्रोधविषयत्वतारतम्यलक्ष
क्रमोपन्यासमपक्षयन्नुक्रमोपन्यासेना विवेकस्य स्फुटत्वां क्रोधेनैवंक्रमविस्फुतेरितियत्तु रक्षास्यनेत्रताशेइ युद्धवि
राद्धेदिनीत्याकुमान्न। क्रोधसंचारिणि वीरेतस्याः मुलनत्वेन भेदकत्वानुपपत्तेः ननु सचदानधर्मयुद्धेदयया वसमानि
तश्चनुर्द्धस्यादि नुक्रमस्त्रावीरस्य चतुर्विधत्वसंभवे कथं युद्धमात्रोदाहरणं तत्र दावीरो भार्गवः यथा त्याग: सप्तसमुद्रमु
द्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरित्य धर्मवीरो युधिष्ठिरः यथा राज्यं च वसु च देह च भार्या भ्रातृसुताश्च यच्च लोके ममाय न८
त्तं तद्धर्माय सदोद्यतमिति। दयावीरो जीमूतवाहनो यथा शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति। न तृप्तिमप म९
6 श्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्वं विरतो गरुत्मन्। इत्येते युद्धदानधर्मदयाविषयोत्साहा क्रोधादीरवमेवातिवेद्युच्यते। एवलोका
तिक्रान्तदानादिर्निर्विस्मयस्याद्धोधनाद्भुतस्य वरसत्वा। नवाचादि आदिपदानुपादानुतथा। वसन्तो लोकाभिगत्वस्य तत्प्रप
त्वात्। ननु तत्कार्यत्वात्। अन्यत स्तदुपपत्तौ तदुपादानवैयर्थ्यौ तन वयुद्धवीरस्येव सुवचमिति वाच्यं। रात्रु विजयस्य सर्वत्र
ष्टवरत्वेन लोकानतिक्रमणात्। विशिष्यवर्णनेनुवाशयितुमशक्यत्वात्। यथा कथं चित्स्नानादि वर्णने। रामस्वयं गरुहमेभि
नो प्रवितता निद्धः कृतार्थीकृतः सदोतेषामपि वीरत्वानंगीकारात्। ननु करुणस्य कथं रसत्वं दुःखहेतुशोकप्रकृतित्वा
दिति चेन्न। अलौकिकसामाजिकनिष्ठशोकस्य वासनया सुखरूपत्वे नैव सिद्धत्वात्। दुःखहेतुत्वोमरणादिज्ञाने स्वयंकथं
सुखाद्बोधइतिनिरस्तं। लोकएवतेषां दुःखहेतुत्वात्। काव्येनाद्यनुसुरतेदन्ताद्यातादि स्यद्रवतस्य एसुखाद्बोधात्। अन्य
थाकरुणरसप्रधानेरामायणादौ सर्वेषामप्रवृत्तिप्रसंगात्। बलवद्द्वेष्यदुःखहेतावविद्वेषजसंगात्। दुःखायार्थव्यया
पत्तेः। एवंबीभत्सभयानकयोरप्यवधेयं। भयानकमाहत्यावेत्यादि। गम्यदेत्वावैषम्यावैषम्यनिरूपणायकादाचित्क
विवर्तनेन नरथ्यद नविच्छेदस्तदाहमुहुरिति। पश्चादर्द्धं पश्चार्द्धमितिनिपातः। स्वयसास्त्वत्वेनप्रविष्टः प्रवेष्टुमार
ब्धः। आदिकर्मकर्तरिनिष्ठा कृत्स्नप्रवेशस्याग्रहणं नयमेवपुष्णाति। नपाङ्कयमेवयसप्रकृतिः। नहास्यपतनादि
नितङ्कयस्यस्वत्राद्धेपादानेनदोषः। अत एवतत्राणायपश्चादर्द्धसंवरणं तत्रशाखालंबनं अनुसरणमुद्दीपनं पलाय

नावः ॥ ॥ इति श्रीप[...]नंदचक्रवर्तिविरचितायां काव्यप्रकाशविस्तारिकायां द्वितीय उल्लासः ॥ ॥ शब्दस्वरूपनिरूपणानंतरम
र्थस्वरूपविशिष्टं निरूपयितुमाह अर्था इत्यादि । उक्ता वाच्यादयस्त्रयोऽर्थाः सुरित्पनेनाभिधाव्यापारविषयत्वमभिधे
यत्वादिकमिति लक्ष्यपर्यालोचनया लक्ष्यता । लाभात्र एव गमिधानमित्यर्थः । इदानीं किंचिमकृत्य मित्याह अ
र्थव्यंतकतोच्यत इति । न तु सापि प्रायेण कैवसर्वे चांद्रायणे । यथा मित्पनेननेत्याहकीदृशी सेति । किंस्वरूपा निय
विताथधीजनत्वा यत्वंश इह व्यंजकता याः स्वरूपमितरस्याः कि । मित्यत्यर्थः । वक्त्रा काविः त निवहस्त्वबोह
व्यः संबोध्यः । अन्यथा ऽर्थस्यैवतत्वात् काकुध्वनिर्विकारः । तस्या विषयाश्रा कारग्रंथेसे याः । वाच्येति योऽसः ।
अर्थे चेष्टकृ वा द्रव्येतरः । वाक्य वाच्य सहितो ऽयमत्र निधिरिति विषयः । अन्याभयार्थावगमप्रसंगात । प्रभा
वः प्रकारणं देशो विजनादिः कालो वसंतादिः । वैशिष्ट्यहेतु लक्षणपात । पंचम्या सहकारित्वेरूपं हेतुत्व मति
हितं तदसाविवेच्यं तनानुदयात् प्रति भावेद्यस्य तेन वैयाकरणादिषु न प्रसंगः । अर्थस्येत्यनेनशब्दस्युदासः । त
त्रापि वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारित्वान पोत । एवकारेण व्यापारांतरअमात्रांतरव्यवच्छेदः । संकेताद्यभावे
मनाभिधादिः । अनुमानादिकं त्वंग्रे निरस्यति । एवं च संकरिष्यसोऽद्युत्तातन्मूलको व्यवहारः । क्रमेणोदाहर
णा । अतिपृथुलं जलकुंभं गृहीत्वा समखिसमागतास्मित्वरितं श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि
क्षणं । अकस्मादस्याः कुत एवं श्रम इति वितर्कयं तीं सखीं प्रतीयमुक्तिः जलपूर्णः कुंभो जलकुंभः । तस्यातिपृथुलत्वे

नातिदूरइति त्वं गृहीत्वा समागतास्मि मध्ये न विश्रामः। त्वरितं न तु शनैः। सलिलत्वचि नवाङ्कुरलग्नं। अमज्जन्त्या स्वांचि दृष्टा स
स्यां निःसहा वनितेव मन्दमाः। अत्र श्वश्रुतनयं भवहन जन्यो यं तावद्यथार्थो किं डाइति तगोपनं वक्तुः। इंश्रुली
३२ त्वं वैशिष्ट्यं। कुलवधूकाविदम्प्रतीतिः। तत्स्वरतगोपनं व्यंग्यमेव। संकेताद्यभावेन दूरं तद्विषयत्वात्। सा कथ
33 ईदृग्यश्रा। तिरस्कारानुविधानात् अर्थस्य वक्तुः।। एवमुक्त्वात्र। ओ निःश्रेष्ठो रे वर्त्तं चिंतालस्यं सन्निःश्वसितं। म धं
नमन्दमागिन्या कृते सखि त्वयापि परिभवमिति वक्ति कर्म्मणि षष्ठी। पतिभवस्याहं सा घर्मा तस्य हृत्केरं महीदी
यमिति वा नवान्यदीयमो निद्रादिकं चेन्नान्यस्य रिभावकं समभङ्गः स्वेसु स्ववेनस ख्यासूसं भवात्। अत एव
ते सरवीसंवोधनं। सजातीयतन्त्रणायां तु तेन नापि कार्यो अपरिभवादेवार्थ संसाहित्यस्यानुपपत्तेः। संवोध्य
स्याः शीलतावैशिष्ट्यं अस्माडुः श्रीलायामेवो निद्रादिकं तत्संभोगानंतरं तदपि तृणेनेवेत्पाहक्कापुकोपतो
गइति। एतेनो निद्रादिकं सजातीयं नाऽवयतीतिप्रत्थे रुक्तं तन्न युक्तं लक्षत्वांगप्यासमं तत्कलमनेने वक्र
मेनेनेवक्रमेणोदाहार्यमिति वक्ष्यमाणग्रन्थविरोधात्। तदाहार्यमिति कृत्वस्य भविष्यन्नार्थत्वात् न वदर्शि श्री॰
तोदाहरणेन निष्ठा व्याप्ति तितस्यार्थः। एवं लक्षणापत्तेः अपर्थ्यावयानुपपन्ने रुक्तत्वाच्च। तथा हृतत्वादि ३३
सहदेवे वभीमग्रश्नो यं। हृष्टूति प्रतिकर्म्मणि संवध्यते। तथाभूतां दृष्टी धर्म्मिण्डि हृतमना कृष्टकेशपाशां भव
तां निष्पावपिकर्थ्याधि त्वमयोग्यान्तृपेरस्य दःपांचाल तनयां राजपुत्रीनम्भपशस्य परिभूतां असमस्तपरिग्रहेणो वन तस्थ

स्यां। याधेनेति वानप्रस्थनृपादिभिः वल्कलधरैरित्यत्रास्माभिरिति विशेष्यमध्याहार्यं। चिराटीमत्स्यराजः। आवा
सेगृहे परगृहनिवासिमरणात् इपि गुरुः उषितमिति स्थितमिति च भावे। आरंभो वधः। कर्म्मवानिभृतं गुरुं गु
रुः साक्षादनभियोज्यः। दिष्ट्येतेनेति खेदो मात्सर्यं खिन्ने ग्लाने दुःस्थमित्यध्याहार्यं। प्रकारांतरेण खिन्ने खेदम
तनानो वित्तमात्रुपपत्तेः। खिन्ने खिदं भजती तिस्त्रस्य तानौ वित्तं। तदाह नमपि योऽपप्रत्ये खेदः ऊरुवृत्तयोगपद्भूति।
नवनृपते। परिहस्यमानं पांचालतनयादीनां तथाभूतत्वादिस्वापकर्षप्रकाशिका स्वमात्सर्यहेतुः ततएव
दुर्म्मनायमाने भीमसेने वक्तस्यातिबंधकमिहत्वे परिसमाप्तपर्यवसितो वाक्यार्थो यदेवं न तदुचितमित्यनौवि
त्यवंग्यमादायेव पर्यवस्यति तत्त्वनार्थी व्यंजनासीत्। व्यंग्ये सिद्धेः तस्मिन्नेव व्यंग्यस्यैतस्य … च्यो। याश्र
यापत्तेरिति निगूढमतिसंधायाह नवेति नाव्यंग्यहूनये वाक्यार्थस्य सिद्धिः पर्यवसानं तदंगतकारकं।
अथवाक्यार्थसाधयित्वा चमत्कारहेतुत्विनस्त्वस्मिन् विश्रांतस्य तस्य व्यंग्यस्य वाक्यार्थो न रत्वेन सिद्धं तम् म४
लत्वं मितसाहसगुणीभूतस्यादि। गुरुर्यदिवं करोति तनुचितमिति व्यंग्यद्योतितवाक्यार्थस्यासीमगतत्कोधृत्क
पकृत्येन वाक्यार्थस्य धिकचमत्कारितया स्वविश्रांतभावे न वाक्यार्थोद्भवत्वात्तत् मूलकत्वं स्यादिति शंका
थे प्रत्ने स्यादिकाकोरिति व्यंग्यव्यंजकसंबंधे प्रवृत्ती। काकुव्यंग्येनेत्यर्थः। मात्रिपदेनानो वित्पवारणां। आपिरकर्षि
मात्रापिपत्तास्यामसत्व यो गायोगवा वदेत्। विश्रांते विश्रांतेः अर्थाद्वाक्यार्थस्य। अत्रायमतिसंधिः नजिका

काम्द॰टी

ञ्जः। तद्यांगपत्त्रपत्रः ऽभगि। हंसपतेः सुभगेश्चा तरितराम [illegible] त्वयिष्ठञ्चामियदेवं गुरुः करोतितन्वाथमिसेवं
हृपः। ततश्चुवदाद्यनिषिधस्मकालकाङ्क्षप्रत्याप्यमानपश्च सा। विश्यातपर्यवसिते तवावरार्थनानौ वित्यर्थंतनं। सत्वचानिरे
३४ त्रभीमसेवततगतक्रोधप्रकर्षहेतुत्वादेभौवित्तकारिणाक्रोधोद्रेकस्या नु भाविकत्वादिमच्यो न्या। अयत्त्वविरहाद
र्घीयंनना सिद्धेवेति भावः। यत्तु खिन्नइत्यत्र सोपहासो [illegible] स काकाः नौचित्यश्चननमित्याङ्गः सन्नसभ्रकाके
34 वतद्रुपपत्तौ काकुंतरादरमानाभावात्। किंवक्तव्यमुपहसितमित्युपहासस्य स्वकारणीभूतमनौचित्यज्ञानं वि
नानपर्यवसानमितिवाच्यं सिद्धंगततायाशङ्कादवरूपानात्। गुरुत्वोपादानेसावाङ्गपहासानौचित्याच्च॥ तदाम
मगंड्स्य। तत्र निमग्नाहद्दिंननया। एषव्यत्र। रुदंभीसेवाहंतौवकपोलौनसाहृष्टिः। निमश्लीनं नत स्थितं। अत्रेति।
मइयाडिंबमपहासप्रतिबिंबदर्शनं। अत्याक्षिया। निमेषभावरूपात्वान्न्यान्यकर्मा त्रिविघ्नरूपजातेतिदृष्टोजं
न्मोतरं अहो इतिइयत्कालंगोपनेनगामितामित्याश्चर्ये। अत्रदंडायमानकालस्यतदेत्यतीततावच्छिन्नोऽसाधि
करणकाव्यस्याभावात्। सर्वकीसां निध्यानीततैवोपाधिरितितदेदानीमितिवच्छिन्नवाक्यवेरिष्टं॥ कर्हदिश्य
तहेडाः सखलमानमयेनसंवरतामनवलोकनीयः। कदल्याः श्रेणीत्वेनवेष्टनं ससरसत्वेनशुद्धदलविरहाकुंजमेघो श्री॰
त्वर्षः। कुसुमसमृद्ध्यादिः। अंकुरणमभूतप्राङ्गसीवः। यस्याः करपिनासर्वत्र सामा। पिहितरूपमानत्वात्। तानमर्मदहाती ३४
तिनमर्मदानसुनदीमात्रं। अमापनयनेऽनुः पुनः प्रवर्त्तनयासहृदः क्रान्तत्वेनयः अमंसनोपयासतिर्यांतिसुरसिञ्चरमि

तथा वहंति। इत्थाविति खद्वमानता। अर्कोऽश्वो पोऽ प्रज्ञावरोधः। मनो ऽऽसर्वजनदुष्यारियहः। अत्र न म्नदी हेश सोक
विशेषणा वा शाका मुक्तो लिप्रायः प्रकाश्यते। नुदति अनाई मनाः खस्त्रमीगृह मरेसकलो। त्वणामात्रं यदि
संध्यायां भवति वा विश्रामः। अणुमणा इति पक्षे अनन्ये मनाङ्गमर्थः। अत्र इम मनाङ्मा पिपाठ ब्रह्मानवि
धेन तुच्छं यस्माद्विवं मनो यस्मात् इहोऽत्पंतरेण वरेणापि पावः। केवल मित्यर्थः। संध्येति तस्यामेव प्राप्ता वसरत्वात् त
तरस्यं निकस्यंटं। यद्वा वाक्यार्थप्रतुदासीन। युंग्पत्जी वितसर्वस्वं संकेतार्थिनं जनं तरं स्तावि प्रौनै व मनि
धानमिति सं निधिर्वैशिष्ट्यं। श्रूयते समागमिष्यतिति न वक्री योद्य प्रहर मात्रेण। एवमेव किमिति तिष्ठ सितत
खि सज्जपकरणीयं श्रूयते न तु अश्रुतं। समय कुर्वीका मत्रागमिष्यतिति युक्त पि ॐ इति सोक्तुवं एव भूमे वत इ पयो
गि संभारं विनाकरणीयं रंधनादिकं सज्जयसीत्वार्थं निद्यहय। अत्रो ऽऽरे ति यमस्या। सप्तु दितरस्या ई वेश्या वित्या
ससमयोऽत्वाद्दुहे ष्व गागमनं प्रज्ञा वयति। तस्मादत्तिसरणं वारयतीति प्रज्ञावद्वैशिष्ट्यं। अन्यत्र इतो दूरं प्र लो
नयति अवधायमिति वितुं इद्दा दान ~~सीति वे तु~~ इतिद्यमर्थेन कुसुमस्य हस्तप्राप्यत्वात्। अस्मीत
हमर्थे। सख्यो परिहार्य प्रणया॥ हेतुमाह नाहमिति सर्वासु कोज लिरिट मप्प समनिच्छेन निश्चेतति वि विक्रो वि
जनः। विविक्त सदेशा सवैशिष्ट्यं। प्रहवैका मुक्ताः [illegible] मुक्तत्वेन। विदितः। अत एव वानलिशं कितासागमनः।
यत्तु सदा सा विधानयोगपद्ये द्यादिवेशौ पुमस्पर्धर्थे स्मात्त नन्तर स्पष्ट नमिति किं स्या द्विशेषणं स्यात्। केशग्रह

नः

रा

का.प्र.दी. णस्य रुद्धमिसिद्धत्वात्। गुरुजनपरवशः प्रिये किं भणामि तव मंदभागिन्यहं। अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्
यसि करणीयं। अनेन विरुद्धः। वसंतसमये प्रवा[illegible]गमनात्। स एव परः शत्रुः तदायत्तः सन्निति मंदभाग्ये न तवा
३५ पीयं मतिः। अद्य प्रतिदिनोपचीयमानवसंतसमये। अत्र मदनैकजीवातौ विरहिप्रमाथक एव वसंतस्य का
लस्य वैशिष्ट्यं। हरितादिनिरंतरे निविडसंलग्ने। सौंदर्यसाराणां श्रीः संपत्तिर्यत्र प्रोज्ज्वलास्य विस्फारितो अधः
द्वित्रेऽपि वलेकराणामदर्पितेष्वते रतिपारेनाहृताना वएपलहरीपरिस्फुर्णे। वाक्यसंसरणं सर्वीषु न त्र५
वर्णितं सवकथं। संकोच्यवितिकपोणिहृदयमेकीकृत्य परस्परसंयुक्ते। अत्रेति। यद्युद्योमादापरीत्य
र्यदृग्गोपातलानुः कारज्याहृतविशेषएवमेयमनुरागप्रपद्य दिसस्तिप्रायामाज्ञा हृतविशेषो भाववि
शेषः संभोगसंवारितजालवृणएत्यान्यो। नन्वत्र अपिङ्गलमित्यत्र पृष्टलवान्यवक्रबोड्यानां गुरुअगा
त्पत्रस्य त्वेतिकौकुबोड्यवक्तृकालगर्वित्यिलंघनीयात्मत्ववाच्यानां संकरेण वैचित्र्यं द्वितीयोदाहरणेनै
व यातिकिमिताबंतीत्याह निराकांक्षेति। मिलितेषु कस्य व्यंजकत्वमिति संदेहे यत्र यस्य प्राधान्यं तस्य
तत्र व्यंजकत्वं अन्येषामानुगुण्यमात्रमितिव्युत्पन्ने येहे परिमाणमस्येति द्विकं तत्र द्वयोः प्राधान्यं। यथा
अत्रेति ज्ञनमित्यत्र वक्तृबोद्धव्ययोः। त्रयाणां यथा गुरुजनेत्यत्र वक्तृबोद्धव्यकाकूनां एवमन्यत्र। यत्तु ३५
मिश्रणात्तैरत्यत्र वक्तृप्रतिपाद्यतत्त्वाणिश्वरीकृपान्यसन्निधीनां त्रयाणां वैशिष्ट्यमुक्तं। तदसत्। तेषां विशेष्य भावप्रयुक्त

रआ१ रि

इष्टिवैज्ञात्यस्यैव व्यंजकत्वात्। अनेन क्रमेणैकद्वित्र्यादिरूपेण वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यलक्ष्यस्य व्यंजकत्वं यथा
साहेतीत्यादौ। अथ संनिधिवक्तृवैशिष्ट्यं व्यंग्यस्य यथा अनिवृत्तेत्यादौ। तदाहार्थमिति यथा व्याख्यातमेवं।
न केवलमर्थस्य प्रमाणांतरत्वं स्यात् दसाधारणसहकारिणमनस्या व्यंग्य प्रमापकत्वादित्याह शब्देति। तद्बोध्य
त्वेनैवार्थस्य व्यंजकता तद्व्यतिरेकात्स्यां तस्यैव प्रमाणतमाह प्रमाणेति। तस्यैवार्थस्य प्रमाणांतरत्वस
त्वेऽनाव्यंजत्वात्। तदाह नहीति। नन्वियं ज्ञोपस्थितेका मिमिषुनेतव्येष्टपाठमितेव शस्तादावाह्वा ऽदा
न्नयात्। अर्थस्यैतन्नप्रधानाशक्तिरितिव्यंजनाया मूलकात्वमितिसर्वमनाकुलं केचित्तु काव्यश
ब्दानां वाकार्थप्राप्ये नैयस्य परिसरूपं मित्ययोगव्यवच्छेदेन प्रामाण्यावच्छेदभावादितिसद्वचनायप्रमाणपदमित्या
हुः॥ ॥इति श्रीपरमानंदचक्रवर्तिकृतौ काव्यप्रकाशविस्तारिकायां ततीयउल्लासः॥ ॥काव्यस्य शब्दा
र्थौ विशेष्यं दोषादयो विशेषणानि। तत्र विशेष्यनिरूपणानंतरं विशेषणनिरूपणमुचितमितितद्वा
रणाया इयद्यपीति। अतिव्यानीयमभिधातुंयोग्यं। धर्माणां रसस्यापकर्षोत्कर्षस्वरूपाणां अतएव
न्मुखेनैव व्यवतिष्ठमानानाहेवांरसधर्मिणीति। साक्षात्संबंधेन रसे संगम्य व्यंजकत्वावेन वकाव्ये। तेन
काव्यप्रतेरुपदर्शनं नार्थांतरमिति प्रदर्शितेषप्रकार निरूपिते हेयत्वं दोषाणामुपादेयत्वं गुणालंकाराणां। प्र
थमं रसादिनिरूपणात्साक्षाद्व्यंग्यस्य व्यंजकतामात्रीभूता काव्यभेदान् ध्वन्यादीनाह। तद्भेदनिरूपणाय
निरूपणाधीनमेव निरूपणमितिरसध्वनिगुणीभूतव्यंग्यान्रूपितव्यप्रसंगाद्व्यंग्यमापि निरूपणमित्याह धर्मि णा

का॰प्र॰टी॰

र्थवदिति। तत्र लक्षणामूलस्य ध्वनेरपरस्य प्रागुक्तत्वोदिव्यातिविषयत्वात्प्रथमं तद्भेदमाह। अविवक्षितेत्यादि।
अविवक्षितेनावाच्यतावच्छेदकप्रकारेणोक्तानां प्रविशंतीत्यादौ वाच्यस्यापि विवक्षणादर्थांतरेशक्यतानवच्छेद

३६ केनात्पर्यविषयतावच्छेदकसंक्रमितं विवक्षितान्वयनिर्वाहायात्र वेशितं। तात्पर्यग्राहकस्य प्रयोज

36 कत्वेनानिबंधनयोगः। अत्यंतमिति सर्वथा न्वयित्वात्तिरस्कारः। इमे उपादानलक्षणरूपे। यत्तु करतीक
इत्यादौ द्वितीयकरत्वादिपदे [illegible] परे लडकरत्वादिलक्षणायामर्थांतरे वृत्तिशोधरूपस्या
क्रमस्त्र। कुंतेत्यादावव्याप्त्यापत्तेः। कुंतप्रतिघयोः सामान्यविशेषभावविरहात्। जडत्वादिलक्षणायेवाप
पत्तेश्चाव्यानश्रवेशाच्च। अविवक्षितवाच्यपदेन रूढभावेपि योगेनैव लक्षणामूलश्वन्यविधामूलध्व
न्यभिधानमित्यर्थः। इत्र विवक्षितवाच्यं यत्रेति। अतिप्रसंगमाशंक्यासत्यं तेन विशेषयति। निरूढल
क्षणावतिध्वने निरसनाय। लक्षणामूलेति तन्मूलं तत्त्वं यथ्यतिरेकानुविधायिनि: प्रयोजनायानिरू
ढायाश्चैकगपात्रपतीयत्वात्। गुणीभूतव्यंग्यवारणाय ध्वंहेति। रूढत्वेनारूढस्यव्युदासः। प्राधान्यमनंग
त्वं। तेनापरांगवाच्यसिद्ध्यंगयोरस्तु रसंदिग्धप्राधान्ययोस्तुल्यप्राधान्ययोश्च सुंदरेषु न लक्षणामूलता। तत्र व्यं
ग्योद्देशेन तत्साक्षात्प्रवृत्तेः। काकाक्षिन्वेपि न लक्षणा। अत्र यत्तु पपत्तेर्विरहादिति। नचैवं विशेषवै ३६
यर्थ्यं। अथावर्त्तकत्वात्मेवं। अन्यथा [illegible] सिंह इत्यत्रापि सिंहक्रूरत्वयोरभिधामूलरूपकध्व

तावतिप्रसंगात्तत्सर्वसिंहपदवाच्यत्वलक्षणाव्ययव्यतिरेकात्तद्विधायित्वं अन्यथापौनरुक्त्येन वाक्यार्थाप्रतीतेस्तद
प्रतीतेः। नच विशेषणावगमं। वाच्यतावच्छेदकेन सिंहत्वेनैवयान्यविवक्षितत्वात्। ननु कथं मतिविवक्षि
तेस्तत्र चैतात्पर्यमित्याह चना। वितथवादादिति। अत्र वा दस्यपुरोवादरतात्पर्यग्राहकत्वात् विशेषमाह न१२
तत्रेति। अनुपलभ्यमानं वाच्यतावच्छेदकेन रूपांतरेणतत्स्यादिवेत्यत आह परिणामितामिति। अवस्थांतरंपरि
णामः। यथाफलस्यामावस्थातः पाकः। तथा कुंताः प्रविशंतीत्यत्र कुंतस्याकुंतत्वात्तत्संयोगः। त्वामित्यादि
आत्मीयामित्यादिद्दितीयार्द्धं नलक्ष्येः त्वामस्मि वच्मीत्यत्र वच्मीत्यादेः प्रत्यक्षावगतो विदुषामित्यादेश्चान्वयानुप
मानता। त्वमत्र वतं वचनस्याव्रजस्य भविनात्मीयामित्यादेश्च स्थितस्य वलं वचनस्य सिद्धत्वेन तदुपदेशस्याप्यनुपप
न्नता। तेन लक्षणा तदाह वचनादि रिति। वचनं क्रियात्वादुपदेशपरत्वं अत्र मुपदेष्टाव क्रोऽप दिशामीति। वचना
दीनामुपदेशादि रूपेण परिणतिः। अवश्यवाच्यं हिताहितत्वात्तत्तं चनीयात्त्वादरयाह्यत्वानितद्वितो
ष्वाच्यं संते। एवं विदुषामनन्याह्याधारणज्ञानवत्तां समवायः परस्परसापेक्षता। आत्मनि पक्षपत्ते दृष्ट क
त्वं सद्ध्याप्येकपक्षत्वं च फलं। आत्मीयं पराव्रतयत्राद्दुष्टपक्षप्राप्तावनं फलं [illegible] स्थितिसावधानं विपक्षहि
द्दप्रवृत्तित्वं फलमित्यहनीयं। ननु त्वामस्मीत्यनयोरपि लक्षणायां कथं वचनादिः। इत्यत्र नयांकुरादिरित्य
त्रैवं वचनस्यादिर्थस्येति समासिद्धयाभ्युपगमात्। सर्वोपरि ग्रहहस्माङ्गः। सर्वेनाभिलक्षणाविरहात्वामित्यादि परी

क्षणस्यादिर्व-

ति॰टी॰ हारस्यन्यैतत्त्वायुष्मदस्मदोः संबोध्यात्मत्वहतं त्रोधारं पितत्वासंगान्तौ तदन्यरूपेण लक्षणायां दुर्निवारत्वात्।
घन्न दोरेवतथा नियमः। बुद्धिस्थतावच्छेदकेन घटत्वप्रकारत्वादिनैव तयोः शक्तेः। वक्ष्यैत्यत्र स्फुटमनुपयोग
३० इति। तदाद्दित्वमित्यपरे। तदप्यसत्। आदिकमन्त्र। आक्षिप्तदस्यात्तत्र काल्पनादवस्थापात्। वस्तुतस्त्वनुपयु
31 ज्यमानतयाऽप्रयात्। वचनस्यानभिधानेनैतत्कर्मकर्त्रीकारनमिधानं दंडापूपिकायेति तयोरन्यत्वे प्रविष्टत्वेन तदा बि
तौ किः। अनुपयुक्तो निराकांक्षत्वेन लक्षणावीजं। अनुपयुज्यमानत्वावच्छेदकतावच्छेदकेन तात्पर्यविषयता
वच्छेदकेन वा नवयित्वादिरर्थः। तिरस्कारोऽन्वयाप्रतियोगित्वं। उपकृतमिति तेन नृपकारात्। नन्वेकपाम
चेल लक्षणेत्यत आह यतदिति। अपकारित्वं प्रकरणावसेयं। वैपरीत्यं ठाकोसंबंधः। भावाभावरूपतयोपका
रस्य। तिरस्कारः। अपकारातिशयश्च व्यंग्यः। अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवा
च्यश्चेति द्वौ भेदौ। विवक्षितवाच्यश्च निम्माह विवक्षितमित्यादि। वाच्यतावच्छेदकेन विवक्षितं। तेनार्थान्त
रसंक्रमितवाच्याद्यवच्छेदः। तत्र रूपान्तरेणैव वाच्यविवक्षणात्। वाच्यविवक्षायां न ध्वनित्वमित्याह। अथ प
रमिति। तद्व्यक्षणोति व्यंग्यनिष्ठमिति। तत्राद्येपकत्वेनत अन्तर विश्रान्तमित्यर्थः। तद्दर्शितिधा ३०
नायतमनुकर्षतिएवेति। लक्षणामूलत्वं वाच्यपक्षयाव्यापक्रमत्वोणनियमेनभेदान्तराभावान्नात्रत
दन्तवादः। कोप्येकः। अलक्ष्यः। क्रमः। यस्य एवं व्यंग्यो यत्र। नवक्रमसंलक्ष्यतामित्याह इन खचितिति। एवेतितन्माव

धा० २ ना० २

मु

सरसत्वे सहृदयत्वव्यवस्थानस्यात्तत्रापि चितिः। अत्र हि वाक्यार्थीभूतस्थायिव्यभिचारिभावादिभिरमित्यन्तमानां तान प्रत्येकत्वरूपाणां
रसादि स्था पिनाके नांति विषयतां प्राप्ताविभावानुभावादयो रत्यादयः मिलिताः पानकरसप्रस्तवसम्भूतं नवनात्मकोरसस्तहेतौरि
त्यादितेः। सहेत्वर्थः। तेनजायेकविभौदिज्ञानंतु रसेरसप्रत्यकहेतुर्नवत्तेनमित्याह॥ इतीति। कालस्यत्नत्त्वात्वादस्य स्या० २
त्तलंकास्वादेनरुदितिति। चिन्ता कर्षणाद्योगपद्यत्वकालस्यानुपलक्षितविभावसाधकत्वामित्यलक्ष्यक्रमस
ख्येकेनाक्रमः इति केचित्तु अलिख्यत्पतद्धत्यध्या होरेणानेरभिव्यज्यत इत्यच्चयमाङ्गः। किंच व त्ववलंकारयो
रनुमानादिना वगमेक्रमलक्षणं संभवद्दति योग्यतयालक्ष्यक्रमत्वाभिधानं। रसादेस्तु नरनुमानासंभ
वेन तद्योग्यतेसेलक्ष्यक्रमत्वमिति। केचित्तु रसोदीपवर्णादितआरसविभावादिपर्यंतं रसानुवेधेनिख
मान्तक्रमलक्षणं। वस्त्वलंकारयोस्तु रसव्यंजकापेक्षया व्यंजकस्यात्यंतविजातीयत्वेनक्रमलक्षणान्नि
स्या० ५ त्याङ्गः। प्रदायिस्तु रसवति काव्येवस्त्वलंकारयोरपिक्रमोनलक्ष्यतएवनीरसेतप्रहेलिकादौ क्रमलक्षणाव
त्सानात्येनतथाव्यवहारइत्याहुः। लक्षणामूलेतलक्षफलप्रतीतावपि व्यंजकव्यंग्ययोः क्रमाव्यविचारेणनतन्मू
लकलेदगणनं। यत्तु मिश्रेणोक्तं। तादात्म्यस्यभातमात्रस्यपरोक्षाभावान्न सहक्रमविचारः स्यादिति। तावे
वस्वंग्यवांनकतातक्रथक्रमइतिचिन्त्यं। विभावादितादात्म्येव्यंजकत्वात्। सति विभावादौ तदनात्मैरसात्वङ्गार
एवंव स्त्वलंकारयोरपि प्रत्यक्षसहकारिणा [illegible] त्वमिति नदोषः। अतएव स्वरूपंप्रकाशयन्नेवपर
तदयक्तं आनात्माः सोपिक्रमस्यदुर्निवारत्वात् लक्ष्यप्रतीत्यपेक्षयालुतरांनसंभवात्तु नन्वाक्षयालोकयोरिवसहप्रतीः

का॰प्र॰टी॰ रावभासमानो व्यंजक इति ध्वनिकारोक्तमपि संगच्छते। स्वप्रकाशत्वेनैकेन विभावादिज्ञानस्य स्वज्ञापकत्वादाखारि
ह्लोधकत्वाच्च। रसभावेत्यादिः सम्यग्भावश्च तयो राभासौ च तदाभासौ। भावस्य शान्तिः स्पारयश्च क्रमः इति। अत्र दर्शितत्वादाविवन
३८ जईपि। दर्शिता। अयं सरस इत्यादेर्गुणीभूतव्यंग्यत्वेऽपि अतिसंगवारणाय भिन्नरसत्वादित्युक्तमाह अलंकार्यतयेति।
स्थितः। स्थिरतामापन्नः। प्रसुदाहरणेत्वात्तं वनोच्छेदेन तेरस्येव भार्या। तत्तदाह। प्रधानयाविवक्षितत्वाद् तिप्राम
त्वेनालंकार्यः। पृथ्वीव प्रवक्षत वा सत्वमाजः। मित्रोर्थोदिव्यावशेषश्चान्यत्र त्विति। प्रधानेऽंगिनि वाक्या
र्थे वाक्यादिरूपे रसादौ तदेतरेऽङ्गभूतस्य पदे कामत एवोक्तं प्राधाने च्यत्रवाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः। काव्येतस्मिन्
लंकारो रसादिरिति मे मतिरितिति। रसवदादिरलंकार्यरसस्य तं वधान्न तु पर। यद्यत्रांगरसस्य परिपोषमाचरतीद्द स
प्र॰ त्वस्यं तातुल्यार्थचतिः। तेनालंकारो न रसवत् परस्यापि तिमासनात्। स्वरूपानतिरिक्तस्य शब्दार्थासंगतेरपीति नि
रस्तं। रसाद्युपस्त्वादियदथा हा ममाहृत्र यदति। भावस्यांगत्वे प्रेतरं काव्यं भासांगत्वे वर्जस्वि। भावप्रशमस्मत
त्वसमाहितं। लक्ष्मनिदर्शनांकोत्रायामाहतेवेति गुणीभूतव्यंग्यस्याभिधानं यत्र पंचमोल्लासितत्रैवतद्देवित्ता
त्र। तत्र तेषु मध्ये रसस्वरूपमाह प्रथमोद्दिष्टत्वात्। स्वरूपमितरव्यावृत्तधर्मः। अथ पर्यार्था लोके रत्यादेः स्थायिनोऽ ३८
त्र त्रिवाहस्य यानि कारणानि कार्याणि सहकारीणि च तानि काव्ये नाट्ये च यदि स्युस्तदा विभावा अनुभावा व्य
भिचारिणः कथ्यंते यथासंख्यमन्वयः। स च मिदमत्र वृदितं लक्षणमाह कारणान्यथ कार्याणि विभावादिभिः स्थायी भा

वीरस इत्यर्थः । समसीतादयः परांगणि परस्परं कारणानि । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । कटाक्षादयः का
र्याणि अस्मतिरत्यादेः तदसावात् । लज्जाहासादीनि सहकारीणि न तत्कार्याणि तेन विना प्यसंभवेन व्यभिचार
त् । न वा कारणानि तद्रत्वानेयस्मात् किंतु स्वसामग्र्याः प्रादुर्भवंति । संतिरत्यादेरुपकारकानि भवंति । सा
मग्रीसंपाते नर्मरत्यादिभिः सहचरणात् सहचारीण्युच्यंते । सहकारीणीति पाठे रत्यादेरेकरूपस्य स
तद्विचित्रस्मितरुदितकार्यजननायोगेन सामग्रीवैचित्र्यापादकानीत्यर्थः । नाट्यकाव्ययोरिति । काव्य
परं श्रव्यपरं । नाट्यस्य दृश्यरूपत्वात् । सामाजिकरत्यादिवासनाया उद्बोधो हि रससंपादने प्रधानं
कारणानि अस्संनिहितत्वात् । कटाक्षादीनां अपि न कार्याणि अधिकरणत्वात् । तेषामालंबननिष्ठत्वात् ।
एवं सहचारिणामपि सामाजिके अभावात् । किंतु ते भावनया प्रवर्तकसमाजिके बाह्यविषये सोव्याहृत्येन नसिद्ध
न तु स्वात्मनः कारणादिः । त्वयंत्र काश तेज्ञानोपनीता विभावादयोपि तद्विषया रतिः सम्मूहा तं वननोपता विभाव रु
गं ४ नमत्त्रासावनं संचार संवा तस्य व्यापारात् स्फुटतरः स्फुटतमश्च प्रकाश इत्याह कथं तदिति । वि
भावनमनादिसामाजिकवासनांतर्लीन रत्यादिवासनाया बहिःकरणं अनुभावनं तथाभूतस्य रत्यादेः त्वादं कु
र्योग्यतानयनं । संचारणं तत्र । पाश्चात्यस्य तस्य स्वादांकुरप्रादुर्भावनं । इत्यं व्यापारवैलक्षण्यादेव विभावादिव
परेशः । स्यायिभावो रसः स्मृत इत्यादेः तन्त्वेस्य विभावादीनां पारंसांतरसास्वादत्वप्रतिपादनायेति रतिहा

का॰प्र॰टी॰ रक्रोधादीनां करुणशृंगारवीरादिषु संचारित्वं तेषु स्थिरत्वात् अत एवोक्तं स्थायिवस्थाः भावः स्थापितो त्रतिपद्यन्न इति
स्थायीरसोनतु संचारी। तत्स्वभावः उरोधेन चुम्बुदद्यायेन ग्न्मौ निमग्न स्वरूपत्वात्। स्थायिनः सर्वभावा ॥ तेला
३९ त। तदुक्तं त्वरूपत्वभावादन्येषां भावानामनुगामुकः॥ नतिरोधीयते स्थायीति रसो युध्यतिपरं। अभिनवगुप्ता
देरप्युक्तं। स्थायीरूपाचित्तवृत्तिसूत्रतारुव्यभिचारिणः। यथा हरित्तनीलात्मके विरलं विरलभावेनसूताः
स्फाटिककावकं वमपद्मरागमहानीलमरकतादयः स्वयं चिवित्रास्त्रं न पि चित्रयंति। एतथै च नाना
तदसित्रास्थायिनमुपरञ्जयंतीति। भावयतीति भावो वासना स्वेछेन निर्व्यासने घुवेया कारणादेषु नष्ट
संग। रसनं रसः आस्वादः। व्यक्तो व्यक्तिमापन्नः स्वयं प्रकाशितः तेना स्वस्व स्वरूपतास्व प्रकाशतात्। चिदानं
द ब्रह्म प्रकाशेऽप्यविद्यापा स्वत्वरानसेवकाद्यविषयासंगस्यापगमायं विभावादेरपेक्षणीयत्वात्। तेरिति
परार्थेत्तसीयौर्विभावादिभिः सहेति समूहालंबनरूपता। नवष्टी स्थायिभावाः स्वात्विका अष्टौ संचारि
णस्त्रयस्त्रिंशदित्येकोनपंचाशत्। अमी भावायुक्ता निबद्धाः परिचेत्यन्तीति भावानामूनपंचाशत्वे सा
त्विकानां किम्भिसगणनं। मेवं सात्विकानां बाह्यानां स्तंभादीनामनुभावत्वेननैष्ठ्यकृपरियाहृशात्वतः आना
ता:तत्र संमतिमाह उक्तमिति भरतेनतत्र णीत शास्त्रे। विभावादेर्योग संयोगाः सा हित्संारसनं रसः आस्वादः। ३९
निष्पत्तिः प्रकाशः एतद्विवृणुते भट्टलोल्लटप्रभृतयः इति योजना। विभावैरित्यादि आदिपदेन ललनोद्यानयोः प्रत्येकम

हेतितेननायकस्यकोकिलहूजितादिश्वपरिग्रहः। आलंवनानुद्दीपनानिव। तानि कारणानि कामस्यमनिआलं
बेनस्यविषयत्वेनकारणत्वमुद्दीपनमप्यधर्मिणि किंत्वप्यत्यएवेति। तदुक्तमुपनवि भावाश्चेरसमुद्दीप
यंतिये। इतिद्विधाकारणतांतदुक्तमग्निपुराणे। विभाव्यते हिरत्यादिर्यत्रयेनविभाव्यते वि भावोनामस ये२
द्वेधालंवनोद्दीपनात्मकइति। जनितोऽ सनंतरगादितश्चप्रतीतियोगपः कार्यस्यकारणात्रापकत्वात्।
अपचितेमाढ्यादीहेतः। मुख्याघयाहत्यामाज्ञात्संबंधेनअनुकार्यप्रतिवृत्तेः। तद्रूपतासाहृष्टे। अनुसंधा
नंतामेनंनेर्त्तकइसुपलव्हांकाव्यपाठकेपिअभिनयपर्यादितानांविभावादीनांनटेऽसंभवः। प्र
तीयमानोऽर्थेत्सामाजिकेः नटः पात्रमेव। तदुक्तंसभाजिकाश्रुलिह-ते। संपावंनरो मतरतिलोके सुख
रामां द्दर्शनानुगतारत्यादयोनटेपिप्र-तीयमानारसा इतितात्तितार्थः। अयंपक्षोनसाधुः। अदृष्टेजकार्य
मुखरागादीनांरसांतरयप्रसंगात्। अनुकारस्यतल्लापकत्वेऽप्योव्याप्यापत्तेः किंवप्रतीयमानइति
कीदृशीसामाजिकप्रतीतिः। नमानसी ज्ञाकारः। अमत्रिकर्षातनप्युमितिर्ग्रहीतराम्मादिसेदेनटतज्ञतस्या
धनुमितैवाधात्। इत्याशंक्यश्रीशंकुकः। नश्चिइरतविशेऽनुमानप्रकारविशेषमाहरामएवेत्यादि। विभा
वादितिचिदेअनुमीयमानोऽनुमीयमानोऽनुकार्यगतरत्यादिभावोरसतिप्रवृद्धार्थः। तत्रप्रथमपक्षमाहरा
मोयमितिप्रतिपत्त्याग्राह्येनटे इतिरामत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यक्प्रती। तिविशेषणरसार्थः। अन्यथासं

दृसां हृस्य प्रतीतो शमोय मित्याकारविरहेणा उत्सक्तो वारणाप्रसंगात्‌। इदं तावेष रूपवेल वृणं शम एवं विध स्पृहा
एवं विधरूप एव शमो नान्य इत्यत्र शोगव वद्धेरेत प्रतीति द्रूप दृहिश्य विधेय मेदा विषयं प्रमाण वंसं स्कारस
विनष्टेरा मत्वात् रूपयो र्बी जमात्र मितिः स्यात्‌। अवतर कालिकं वा चेत शमोय मितीति। अत्र सम त्याः सामानाधिक
रण्यम छन्नो तस्य कालिकवा ध्वस्समाना धिकरणा शमो यमिति या प्रतीतिर्म हत्वेस नुइ। तद्रूप वत्वादित्य त्रैव
तेन बाधित सप्रतिहार्य विषये सथ्याहारो निरस्तः सम्यगित्यादेः प्रतीति वत प्रयेयथा ४ संख्येम वय ४। सम्यक् प्रमा
त्र्याः प्रतीति र्यथा वयमात्वं तस्य तिपा दितमिव। मिथ्यात द्विशेषो वाध धीर त्कोः। विलक्षणया विन याया हि विषयी
कृते। चित्रेति। यथा तुरगाकारस्याकारे विचित्रे उक्तं पिचतु ४ य मति तिन्नावाल स्वतरणोय मिति धी सद्भावदित्यं ग्रंथसंग
तिः। हेतुमाह कारणा कार्प स ~~हस्य~~ सहको रिभि रिति। हात्त्रिमे रिति। तन्हेतोः पत्र धर्म्मता तथा त्वकृत्रिम
त्वेन रूढित्ये वा स्कुर लकादि संपादनया तथा न मिमान्नः। विभावादी तिकारणत्वाद्याभावात्‌। कृत्रिमत्वे हेतुम
हन स्वेनेवेति। एवेन रत्याद्दिस्य वच्छेदः। प्रकाशितेर्वस्तुतोऽसंबद्धेः। न रसस्य प्रकाशत्वे हेतु माह द्विशि ष्टत्वादि गुणरूप
देशग्रहणं शिष्टा अस्पासाः प्रत्र त्रिपोनः प्रत्यंतासां पुनर्व ज्ञितप्रत्या। दितं स्वकामेयं समुत्नकारेः प्रकटनं प्रका
शनं यस्य तेनानव स्थास वर्णां विषयपित त्वोंडे नेन रस इत्याह कावेति। अनुसंधानमितदरितिपायेणा दसु क्रामि
तिवि वारणं हलान्त त्सा विच्छिन्नतेन युता वैरपि सहकारिता अन्यं हे य कावमा हवेस मिति। यद्दुताश्रवणाजनि

तरुर्वैरागसंतापसहस्रेणेयं ता कालो गमिता:। अंकोत्तु परिरंभेण सर्वांग मोहितास्मि। त्वादृगात् पश्यो द्रवः शला
कोऽजनत्। त्रिका मनोरथश्रीरभिलाषसंसपत्तिः। सेवशारी रिणी सतीमनसः संवेशे तल्लोवनगोवरं गता इर्वे
भावनाम्स्य दमनं तरं स्वतुंगो विरस्नतो भोग विषयः। तुपेयत्वेन वर्त्तमान [illegible] नत्वेन व प्राधान्यात् परिरंभस्य
भागपादानं त्रयं संभोगः। विप्रलंभ माहृदे वादिति। दूरस्थ घ्रानत्त्व लिबद्धु या आगमनसमये कांतरहष्टिनीरीव
णान्त्रे कौ नवककर्षमा त्रा सिधानं। अ विरलो निविडः। विलोलः सर्व्व दिवस्ववसीकालः समयः कालोयस्मः व
कारद्वय प्रतिपाद्यसमुच्चये नजल्प कालता नुमातिः स्त्र एष संयोग पदार्थमाहगम्यति गम्यः साध्यः। गमको
हेतुः। तज्ज्ञावाच्याम्ले रित्यर्थः। रूपादिति पाठेगम्यगमकयोर्यद्रूपं धर्मस्तस्माद्वाच्ये रिति एवंविवत्तलोकोत्तर
कारिभिरित्यनुमानैः ज्ञापितपेत्यर्थः साध्य माहरसादिरिति। ननु नेदस्त्यादि वाधाद्दोध्यमनुमितिरिहैत्या
स्यापद्धत्वेनेति। तथापि रामत्वे न नटप्रतीतिरेव वीजं वक्ता इत्युक्तमिति चेल्लक्षणप्रमाहान्येति। तत्र हेतुर्व्वचे त्स्वि
ति। तत्र हेतुर्व्वचेत्स्विति। वस्तुनो रसादेः। सोऽयं सुखरूपता। लौकिकसुखादुभिति वारणाय। हरसनीयते
नरसनमात्वादो निरतिशयसुखरूपता। अनुमीयमानो नानुमानं तस्यापुरत्व रूपत्वातोऽस्य स्पलक्षणेण कात्वं
निरस्यति चर्व्वमाणाइति। ननु पुनरनुमीयमानस्येत्यर्थः। ननु नु मितस्य नानुमानं। सिद्धिप्रतीतिं वंधादित्याहु
वासनं यति धारानाशी ह्वा वासनातेन। [illegible] तिवं धकत्वादितिनाकः तत्रासमपि स्यादिति।

न संभाव्यमानरतिसंबंधरतिरसस्यानुमीयमानता। अत्रेदमालोचनीयं। न तावदनुमीयमानो रत्यादिरसः सामाजिक
निष्ठं तदनुमानं वा। नाद्यः सामाजिकानामासिकत्वापत्तेः। तस्यानुमितिमात्रत्वं भवात्। नापरश्च अनुमितेः
ज्ञानत्वानात्मकत्वेन तत्र हाधवतादवस्थ्यात्। न च वेदांतिमीमांसकयोर्विज्ञानस्यैव त्वंगीकृतिः सात्त्विकारसे
तयोस्तत्त्वांगीकारेणानुमितौ तद्योगात्। एवं लौकिकरत्यनुमितेरपि रसत्वं स्यात्। अतएकार्यत्वेनुमायमानस्यत
स्यासत्त्वोपगमेः नु कार्यवस्तुमततैस्तदृष्ट्या कोपात। न च विभावादीनामुपायानामलौकिकत्वेन तस्यालौकिक
त्वं। असतस्तदनुपपत्तेः। धर्मिग्राहकप्रमाणासेवालौकिकत्वसाधनक्षमत्वात्। मतांतरमाह। नताट
स्थेनेति। अत्र पक्षे रामादिगतरत्यादिः सामाजिकस्य ज्ञानाकारविषयो रसः। तत्रचत्यादुन्नायः। रामादिर्नटः
सामाजिकास्थेति किंगतत्वेन सः प्रतीयतां तत्र यद्दोगनत्वं निरस्यति। नताटस्थेनेति। एवं संबंधवन्दिर्लीवेने
त्यर्थः। तथा भावे रसत्वात् नान्यगतत्वेनेति रामादिरत्यादीनां तथा प्रतीतो भ्रमत्वं स्यात्। आत्मा इत्यस्य मात्
यत्सिद्धरित्यात्। तर्हि सामाजिकरत्यादिरेव तथा स्वित्याद्दनीत्यद्यतइति। असंनिहिते साक्षीत्यादिसः सा
माजिकरत्याद्यभावात्। आराध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाच्च। नाभिव्यज्यते प्रागसिद्धेः। अन्यथा कार्यत्वप्र
संगात्। तर्हि विभावादिसः किमित्याह कार्य इत्यादि। विभावादिभिर्भाव्यमानः। व्यापारमाह भावकत्वेति।
असिधालिङ् निष्ठा अर्थभावना अपरनाम्नी यागादेष्वर्तिकादिस्तीयात ज्ञातीयापरविभावादिनिष्ठा प्रसमावनाज

ननीभावयतीतिभावकस्य स्वभावस्तत्त्वं। साधारणीकरणं। नियतसंबंधिगतत्वेनार्थप्रतिपादनं। भाव्यमानोऽङ्ग भुङ्क्ते: स्मर्यमा
णः। तेन भावनोपनीतरामादिरित्यादिः सामाजिकमनासि सन्निकृष्टघ्राणोपनीतसौरभ्यमिव वस्तु विस्तारी अंतरान्त
तरा विद्वेषपत्रुद्धिद्यमानः भोगेन साक्षात्कारेण भुज्यते विषयीक्रियते। भोगस्वरूपमाह सत्वेत्यादि। सत्वंकाष्ठ
नां तद्धर्मः रजस्तमोभिभवेन तस्य प्रादुर्भावः भोगे कस्ले नप्रकाशातिप्रादुर्भवतीत्यानंदमयीसं
वित्त्वविश्रांतिर्योगिनां विगलितवेद्यांतरत्वेन स्थितिलक्षतत्वेन तत्समानत्वेन समाध्यवस्थातुल्येनेति
यावद्भुज्यते विषयीक्रियत इत्यर्थः। भावनोपनीतोरामादिरित्यादिचिदानंदात्मसाक्षात्कारविषय इति
पर्यवसितार्थः। विश्रांतिगतत्वेनेतिपाठे गमितानार्थाभावे निष्ठागतत्वं ज्ञानत्वं संवित्तिः विश्रांतिर्यस्य
तथाभूतं ज्ञानत्वं यस्येति पूर्ववद्बहुव्रीहिः तदेकात्मनेति पर्यवसितार्थः। भट्टनायकः काव्यनविवरणकारः
नीयमपि पक्षः साधुः। संभोगेच्छारूपस्य रित्याद्यादिः सुखरूपत्वाभावेन रसत्वात्। तस्य तदेकरूपत्वात्।
नवसुखात्मा काज्ञानविषयत्वेन तस्याः स्वादात् तोत्रेण भावात्। एवंज्ञानविषयस्य घटादेरपि ज्ञानताप्रसंगा
त् किं वरासंभेदे चिदानंदप्रकाशानास्याः। रागिणामेव काव्यनाट्य इति तच्च मत्कारात् विरक्तस्य तद्विरहात्॥
सिद्धांतपक्षमाहलोकइत्यादि शब्दस्यासेनयत्नात् एवं संस्कारादार्ढ्यं तेन हेतोः पक्षधर्मतामात्रदर्शनेक्रदितिका
भिसरणानां त्रमितो वितर्कस्याधिनो [illegible] आत्रेयप्रजादीनां नानात्वादः अविदग्धानां तेषां

का॰प्र॰
रत्था २

तथाऽनुमितत्वभावात्। तैः प्रमदादिभिः। तेन नाट्यकाव्ययोर्नं। तैरभिव्यक्तः स्थायी। विभावादिव्यपदेश्यैर्हेतुभिरादिभिरालम्बना
दीति। व्यक्तमेवनज्ञ कारणादिशब्द सत्वे कथं विभावादिशब्दा इत्याह कारणत्वादीति। सामाजिकनिष्ठस्य नामलौकि
कवासनानां रत्यादीनां वते कारणा इयो येन तथा। स्थुः। ननु काव्यादौ रामादि संबंधित्वेनावगतेः स्यः सीतादिरूपः
कथं सामाजिकरत्युद्बोधः संबंधादित्याह एक्वा साधारण्येनेति। काव्यनाट्यश्रवणदर्शनदोषवशाद्गृहीतमेव रामा
दिवन्निष्ठ यनेनामयसंबंधबंधित्वेन साधारण्येनाथ तेषां रामादिनिष्ठत्वनियमेन कथं साधारण्यमित्याह ममैवेत्या
दि। अत्राव्यवृः शत्रुर्दुष्टः उभयेतरस्तटस्थ उदासीनः वर्णनीयस्यैव विध्या विशेषोपादानं। मित्रस्य स्वपक्ष निक्षेपा
त। संबंधं प्रति यत्स्वत्व योगित्वं। तस्य विशेषो विशेष प्रतियोगिकत्वं। स्वीकारपरीहारयोर्भावो तयोर्निप्रमो काप्र॰
ऽन्यपोतव्यवच्छेदक्षत्यावसायो निश्चयः। तदभावाज्ञ इत्यभावादेव नियमग्रहाभावत्सर्वेश्याधारण्ये हेत्वरयं।
इयंचविभावादि साधारण्य प्रतीतिरास्वादस्थायित्वं। आस्वादे संबंध प्रतियोगिनं वा पहाय तेषां स्वरूपतो न विष
यत्वात् तत्ह सुतितकालेस्यादिना। यत्व साधारण्येना प्रतीतिरेव साधारण्येन प्रतीतिरित्युक्तं तदसत् विभाव
प्रतीतावपि प्रसंगात्। विशिष्टाभावमत्वोरि। अभिव्यक्तः प्रति बंधकापगमेन घटोपकाशितः। तेनास्य ज्ञान ४३२
रूपता। स्वप्रकाशानां वा। व्यंग्यव्यंजकभावस्तु सह प्रतीतावपि वाज्ञ पश्चात्तद्वेविषयत्वात् कयोर्विशिष्य प्रागासिद्धौ
कथं प्रतीतिरित्याह वाप नानामतयोस्यादि स्थितोऽपि तु वर्तमानत्वेन सिद्धत्वं सामाजिकानां संस्कारवासनावतां स्थायिभावा

द्वैयाकरणादिषु तदभावः। ध्यायी आत्मनि स्थितता मापन्नाः तेनांगतां बाध्यतां वा प्राप्तस्य रत्यादेर्न रस्यत्वमिति तत्संचारित्व
मेव अत एवोक्तं। रसानेषः परं भावं स्थायितां प्रतिपद्यत इति। नियतेत्यादि नियतः प्रमाता एतद्यवच्छिन्नः प्रमाता
सामाजिकः तद्गतत्वेन तन्निष्ठत्वेन प्रमात्रा साधारण्येनांगीकरी कृत इत्यर्थः। साधारण्येन सर्वं विधिसंबंधावपहाय स्व
रूपमात्रेणांगीकरीकृतः। एवं प्रमातृविषयीकृतः। इति तु महत्साधारण्येन प्रायेत्यादि। सर्वसामाजिकनिष्ठतयाऽपि वि
भावादिप्रयुक्तचर्वितरूपः। तत्काले रत्याद्युद्बोधसमये। परिमितस्य प्रमात्रंतराद्यवच्छिन्नस्य परिमितप्रमातृधर्मा
वश परिमितप्रमातृता। कर्मधारये नञ्समासत्वप्रत्ययप्रत्यायितस्यापारिमित्यप्रमातृत्वरूपपदार्थतावच्छेद
काङ्क्षाय समानाधिकरणस्य यन्निमीलनं विगलितं अग्रहस्तद्दष्टात्। अर्हं पिप्पल्यादित्वाद्विगलितस्य शब्द
निपातः। उन्मिषितमुद्बुद्धं ज्ञानं तस्य योऽपरिमितभावः। एवं सम्यग्वादिसंबंधावपहाय स्वमात्रप्रकाशानंतेन यद्
रमहं करोमीत्याकारस्वप्रकाशानंतरं त्रिपुटीप्रत्यक्षवत्। प्रमातृविषयत्वं निरस्तं नान्यवेद्यांतरेत्यादि। अनंत
रं स्वसाद्भुतादेरन्यैः संपर्कः संबंधो विषयता स्वधा स्यात् परिमितत्वं स्यात् तेन प्रमातृप्रमेयभावानां सर्वेषा प४
मेव साधारण्ये विगलितेत्यादि साधारण्येत्यादिरप्यपरिमितेत्यादिभिः विहितं। साधारणप्रतीतिफलमाह
सकलसहृदयेत्यादि। संवादः एकरूप्यं। आत्मविशेषणत्वादिविशेषसाक्षात्कारविशेषसंबंधविशेषरूपासाधार
णग्रहे परस्परं वैषम्यावगतौ विषयनानात्वेनैकरूपत्वविरहान्न संवादः स्यात्। संवादेनेव प्रामाण्यग्रहात्। अनेक

का॰प्र॰दि॰ स्वाश्रांतत्वात्। आस्वादस्य प्रमात्वनियमात्। अत एव सत्त्वेन प्रमातृपदप्रयोगः। ननु ज्ञेयज्ञानयोरभेदे कथं विषयविषयि
भाव इत्याह स्वाकारेत्यादि। साकारवादे ज्ञानस्यैतदाकारत्वे विषयस्याभेदेपि यथा विषयविषयिभावस्तद्वदिहेत्य
र्थः। स्वस्य ज्ञानस्याकारो विषयः। अभिन्न [illegible] रूपत्वात्। अवेद्यमानो वनीयं वा कार्थी [illegible] मानसमानो हि भावादिर्वेदितव्य
४३ ज्ञा वनायां प्रत्ययस्याविषयांतरविमुखस्य सोऽज्ञानसुखवासनात्मको रत्यादिः पुनः समूहालंबनोपनीतस्मादिकं विष
यी [illegible] समूहालंबनोपनीतं करस्य रसतामवलंबते। तस्यैव विभावादेः विषयकत्वं वर्णयन् विभावादीनां तत्त्वद्विष
यत्वं वर्ण्यमानानां तारतम्यस्य रसत्वं तदंशस्य साक्षात्कारस्त्वास्वादः। यथा खंडरसालवर्णनतो निःसृतस्य नियमस्य
रसोऽमधुरः तस्य रासनः साक्षात्कारस्त्वास्वादः। वर्णरो विभावादेरंशसंबंधस्य तत्समूहालंबनसाध्यत्वाकार्यते
सिद्धांतं हृ निर्दिध्यायपरस्परग्रंथः। संगमनीयः। तदाह वर्ण्यमानेति (व्याख्यातेवपेवए कोनव पंचमः प्राणारसत्व
निर्वाहकत्वात्। ननु चैवमेकरूपसामानिकभेदेनास्वादस्य कथं क्षणिकत्व स्थिरत्ववैषम्यमित्याह विभावादीनीति ५२
तत्वादि विभागाद्विपदंतरज्ञानपरं। तच्च तत्समूहालंबनं स्मरणं। जीवितं स्वरूपनिर्वाहकं तदुपनीतविभावादिसंवल
नेनैव तस्य रसत्वात्। तदेवाव स्थैर्यस्थितस्य तत्त्वप्रयोजसत्वकंत्वादुपनायकस्य धारावाहिकत्वे स्थिरत्वं। अन्यथा
वान्यथा त्वामिति भावः। पानकेति पद्यायाः नकरसखंडमरिचजीरकमीथ्यादीनां एकैकविलक्षणः चामत्कारास्वादः तद्व
दिहरत्यादिविभावादीनामित्यर्थः। नर्ण्य [illegible] कर्मकर्तरि प्रत्ययस्याज [illegible] त्वकमर्विज्ञावो

भावान्तःपुरस्थेत्यादियुक्तियालिवाव्ययः। सर्वांगव्यापिनीयथास्वात्सर्वेत्याद्युभावयन्निति तंसर्वमलौकिकत्वचतिपा
दनायतदाहलौकिकेत्यादि। अलौकिकोलौकिकाद्भुतदर्शनेनाद्भुतहृद्यचमत्कारो विस्मयः। कारीतिपूर्वेणान्वयः
स्वयं। रत्यादीरसइतिसंबंधः। ननुमुनिसूत्रे एवम्पाविभावादीनांइहत्वमभिहितं हेतुत्वं च कारकत्वं। ज्ञापकत्वं वा।
उभयस्यसंभवति कार्यत्वेज्ञाप्यत्वेवातत्किंरसंकार्यज्ञाप्योवास्त्याहसचेतिविभावादिविनाशेतस्ता नध्वंसस
भवेज्ञानस्यपूर्वंवर्त्तिनिवज्ञानांतरेकारणात्वात्। तस्माद्रेत्तस्यविभावादिजीवितावधिरस्येनेनैवदर्शि
तत्वात्। ज्ञापस्तज्जन्यज्ञानविषयसिद्धस्यसतोविभावादिज्ञानास्यस्तथाभूतस्यविभावादिसमूहालंबनरूपस्यतेनरत्यादित्वेनस्थितावपिनज्ञप्तिः। कथंतर्हिहेतुत्वमित्याहव्यविभावदिभिरिति ज्ञानेनेति
तःस्वोपनीतविभावादिविषयज्ञानतापि। तः। वर्तितेवि भावैदेयं नेनस्वादस्त्वसंस्कारेणेतिकारणोऽनेमा। नि
नकारकत्वज्ञापकत्वाभावेपीत्यंहे... तेत्यर्थः। अन्यकारणं। केचित्तुकारकज्ञापकापदेश्यमपरेक्षं नहेतु
त्वमित्याहुः। तन्नलक्षणांविभावाद्युपपादितत्वात्। कविनहर्षमिति। अत्रभवादर्थासिद्धावुपपादकस्याहेतु
तत्त्वमकिंचित्करमितिभावः। कार्यत्वाभावेरसनिष्पत्तिरितिकथमुक्तं। कथंवारसाःप्रतीयंतेइतिव्यवहा
रइत्याहवचनीयताकृ। अभात्वादस्यविभावादिभिः वंचवर्णनीयत्वविभावादिसमूहालंबनस्यचेत्याहनिष्पद्ये
तिविभावादिसंबंधात्स्यकार्यत्वोपचरात्। तदाहतुपचरितोऽति। व्यक्तांस्वातंत्र्येणव्यवच्छिद्यतो। ज्ञाप्यत्वोपपत्तिमाह

लौकिकेत्यादि । विलक्षणापदं भ्रमारोपितं तथा । शिज्ञानित्यंतसवेदनेत्यंतैः इह प्रत्येकमन्वेति । लौकिकीयेति । सन्निकर्षो
न्यः प्रत्यक्षप्रमाणं चक्षुरादि तस्याप्रमाणत्वेन ततो विलक्षणं । योगिज्ञानवैलक्षण्यमाह ताटस्थ्येत्यादि । इह हि योगि
नो द्विविधाः । आरुरुक्षव आरूढाश्च समाध्यधीनकृत । समासाक्षात्काराः । सवासनमिथ्याज्ञानस्य सम्यगनुच्छेदा
44 वभासाः ।। योगजधर्मप्रत्यासत्त्या समाधिसमये गृहीतसर्वविषयाः । सवासनमिथ्याज्ञानविनाशाद्धेतवा
सनावासितांतःकरणाः सदाजनसांद्रानंदानुभवेन बहिरासंगभंगा जडोन्मत्तपिशाचवद्वर्तंते । शुकदेव
दत्तयोगीव्रमुक्ताः परे । तत्रप्राथमिकत्वे ताज्जतोवैलक्षण्यं योगिज्ञानेत्यंतेनाह परिमितं अभ्यासदशायां
मननादिकारणौच्चकद्येन समाधेः कादाचित्कत्वात् समयएव प्रादुर्भवतीति ताटस्थ्येन परस्परसंवेद्यग्रहणावबोधो
योगजधर्मप्रत्यासत्त्या वर्त्तमानातीतानागतविषयाणां प्रकाशनं तद्धालितलसंज्ञाकारेणैव सर्वविषया
वलंबनात् । एतेन शांतिपदमव्यवार्थ इति वदंतो विदंतः परास्ताः । अवबोधपदेन विषयप्रकाशनस्यज्ञा
नधर्मस्येवाभिधानात् । रसस्य विगलितवेद्यांतरत्वेन ततो व्यतिरेकः । न तस्य सर्वविषयकत्वात् । आह्लादो ४४
गिसंवेदनाद्व्यतिरेकमाह वेद्येत्यादि । वेद्यो विषयः आंतिमतरः हेतुमाह स्वात्मेत्यादि । शोभनआत्मास्वात्मा । त
धा च्छिन्नसवासनमिथ्याज्ञानत्वेन शोभनत्वात् । समाधिदार्ढ्यनियतत्वात्मा परिमित्यविरहः । कादाचित्कोद्रेकस्यहि
परिमितत्वात् । सम्यग्वेदनं संवेदनं । विगलितज्ञानांतरजन्यसवासनमतत्स्ततो व्यतिरेकः । रसस्य रत्यादिवासनारू

तया १

पत्वात्। एवं ज्ञानं कुटस्थमित्याह लोकोत्तरेति स्वसंवेदनविषयत्वविषयीप्रत्येयो ज्ञापः। अभिधीयतामभिधया
वेध्यतां। न तु पूर्व्ववदुपचारेणेत्यदित्यस। मस्त संवेदनपरामर्षकं निर्व्विकल्पकं सर्वथा ग्रहि विभावादिपराम
र्षत्वसमूहलंहो बन स्मरणं। प्रधानत्वात्तद्व्यतिरेकानुविधायित्वात्। इंद्रियसन्निकर्षमात्रेणजाय
मानस्य निर्व्विकल्पकस्य ज्ञानांतरसापेक्षत्वानुपपत्तेः। विशिष्टज्ञानस्यैव विशेषणज्ञानाधीनत्वात्। ज्ञापी
त्यादिर्विकल्पो विशिष्टज्ञानं आत्मान्यविकल्पकाविकल्पा इति गुरुवः। तन्मते ज्ञानं स्वांशे निर्व्विकल्पकं वि
षयांशे सविकल्पकं नरसिंहाकारं। स च वर्धमाणस्य पूर्व्ववत्करणोऽनीयः। आस्वादस्य विभावादिविष
यकत्वं वर्णयामि इति समूहालंबनतातेन। विभावादीनां विषयाणां परस्परसंबंधाग्रहात्तु सविकल्पकता
। तत्र हेतु। माद्रु स्वसंवेदनेति स्वयमेव तत्संवेदनं तत्सिद्धत्वात्। एकादृविषयस्यानिकस्य विल्परूपतापा
नकरसेदृष्टत्वात् धर्मिग्राह्यमानेन यस्य समूहालंबनत्वेन सिद्धस्य तत्त्व विकल्पकत्वमिति भावः। उभयपदे
न निर्व्विकल्पकत्वस विकल्पकत्वाभिधानं। सर्वनाम्नो विवक्षितपरत्वात्। निर्विकल्पकत्वाभावः सविकल्प
कं अभावस्याधिकरणात्मकत्वात्। एवं सविकल्पकत्वाभावोऽपि निर्व्विकल्पकं अतएवाभावस्याधिकरणा
रूपत्वस्फोरणायतभयरूपमित्यत्र रूपपदस्य प्रयोगः। एतेनोभयपदं उभयत्वपरं उभयत्वस्याभावो यद्वेति

का.प्र. सविकल्पकनिर्विकल्पकप्रतिरिति [illegible] तमविद्व [illegible] मिहितमपास्तं। यथाश्रुतेनैवोपपद्यते। तत्र यथा भावदे
मयद्रूपत्वं लोकएवत्तद्दृष्टं स्वरसंततया येनतथात्वं [illegible] श्राहलोकोत्तरतामिवेति। शब्दवत्कारकत्वज्ञाप
४५ कत्वे वेत (श्रु मिन्नचरुमत्वा) द्रष्ट्वा लोवनकारस्थ श्रावार्यपदैनगुरुत्वस्यपादान्तिवद्भवदनससममिव्याहृतपारय
देनसहसा। तेत्रायायावगमः। तत्तुविभावादीनांप्रत्यकाख्यादसंभवेमुनिसवेइंदेनमवदीयस्य्रेवतेरितिषड्भव
वर्णेकु किं [illegible] सा हितप्रमभि [illegible] मित्याहदृश्याप्रादश्यरत्यादि। एतेहिभीरुणां भयमिववीराणामुत्साहंश्र
द्वदर्शिनां विस्मयं वाभादितवं धर्मक्रोधमितितन्मात्रोपनिबंधेपरस्परविरोधादाक्षादानुत्वे व्यभिचारेण
कारणत्वं नस्यात्। तदस्यत्पनैकांतिकत्वादिति एवमनुभावसंचारिमात्रोपनिबंधेपीत्याहश्रश्रुपाताद्यस्त
ति। शृंगारस्य विप्रलंभस्य विंतासंस्कारो द्वौ धर्कोध्यानादिस्तानविशेषः शृंगारे विंतावगतरूपादीनां वीरस्य
हास्यानो करुणेबंधुगतोपकारादीनां भयानके भयहेतुगतवंउत्त्वादीनां ध्यानस्य परिपोषकत्वात् [illegible] श्रथगे के ४५
ध्व.टि.४ कं। श्रनेकांतिकत्वाद्ध मिवाप्रौतिं। व्याख्यातमेव लक्षेत्तुनिहिताते ऽसम्यक्कृतेवनन्द्वेवं वहुमाणात्तस्येपु
कावमसेकेकत्तारसस्तत्यातश्राहविवयहित्यादिसुग्धेविवेकारहितेदयितेपुसीरतादिषु संप्रसादंकुरु। एव
मुद्दीपनोद्दयेमानमंगोभाविष्यसेवाकिमितिरयितस्यप्रणतिमुपेक्षसेरयितास्यवक्ता [illegible] नमसिद्धि
शिवविवमनवेरिणमहत्त्रलवरवमात्तिनाश्रश्रुगामोश्रभवा यत्र। श्रलीसनेन साहस्पादुवी [illegible]

मालीनां तमाशणां। अंबुगर्भत्वेनार्द्र शत्वा चिरस्थितिः मधुकरको। किल स्यां सा हित्येन क्रन्दनं। केषां कमले। किलानां व
र्षो त्वपि मदः श्रीसंपत्तिः। संपद्ध्वादकालेपिकोकिलकूजितोदयः। अभिनवो अंकुरो यत्रैवं वसंतको मध्य
भागो यस्य तथाभूतः ष्टंकः पाषाणभाग्यंकरिनस्यानं यत्र सा तथा। वरीतिमानतीमाधवे तथा ह्यस्याश्च पक्ष
मेस्त्रे कोपं। परिमृदिताकरतलद्वयमर्दनेन शिथिलीकृता मृणाली खल्पमृषा। लं ग्लानेष्विंताताः क्रिया
सुपरिवारप्रार्थनाभिरेका प्रवृत्तिः। यत्र कुत्र चित ततत आलस्यं। अभिनवस्य कारिणे। यो दंतच्छदस्य दंत
स्य कोमलत्वेनाशु रक्तसंबंधः तेन दुग्धालक्तकमिश्रणा वर्णो नाम सः। निष्कलंकस्य कलाभाजो वक्रावृत्स
लक्ष्मीशोभां। ततः क्षाममता पांडुता वा। क्षामत्वे पांडुत्वे पिनद्धो भाव्युतिः कपोलो नतु कपोले। एकः करितंत
कांतः तरितस्वत्र पांडुः। कौमायेंण गुणसर्वतः पांडिमा तु रयातुच्चित्रत्वं भानुमावोयं। इत्यादि। इतो
न्यत्र मायातितिशं कातगे तु सुकां। इतो दर्शनेन ममोत्सुकमनेन नावगत मिति लज्जया कथाललितं तिर्यक्कृतं
सं भावितो गासम्यग्गाधिता आरुह्य लापेन हर्षोदयात नयनविस्फारः। संक्लिष्टं तिसंपर्कोकांता यासां
तिर्थं गच्छति। अपसाध्येव स्पर्शाभि ह्रूतीति रोम... कौ स्वासच्चिद्धंपरित्यज्य श्यानां तरंगच्छ्रलात्रवत
यहणां किं विदित्यर्थं क्विं वेति। ततः कोपप्रकंपे सख्या वरणान तिष्ठयाणात्रिसंयोगः। तेन अतिकासं
पकोपस्पर्शस्य निनत्रापायेन वमानमंगा समादः। ततः पातयत्या पाद्यां बुतस्वर्णिमसख्यारोभिः करिणैव

तत्विद्धिवीमाया भावात्। अं बुधदंश दुर्मिरीणां हृष्टि ४ प्रपंच प्रकाशै चित्तं जातागमिरुतापराधे। नः प्रेयसि प्रक
ते प्रियेश्रीणातीति प्रेयः। यद्यपीत्यादि। प्रथमे [illegible] घा घाश्चालंबनोद्दीपनविभावाः। द्वितीये सानत्त्वा
द्यष्विंता द्यनुभावाः। तृतीये तदनुभावमुखेन [illegible] गैत्सुक्यादयः संचारिणः। केवलानौ वाङ्कप
नो [illegible] अनुषेवजतीयमानानां। तथापीति नानेकांतिकत्वमित्यनेन संबंधः। असावार एपक्रष्टित्यात्वापक
त्वं। [illegible] त्वानं उभयोपादाने अन्यतमस्यैकोपनिबंधे ह्वयस्याक्षेपः। सवजंजनयेवाविषाद इत्यादि
प्रण तरङ्ग [illegible]। तस्माद्वाषर्यनोनोपात्त यावत्संचारिणीतित्रितयसाहित्याभावे व्यभिचारः। परीत्यादौ वक्रो
माधवेमालतीव विभावोपकरणगम्यौ। ग्लानत्वादिगम्याश्चिंतादयः संचारिणः। दूरादित्यादौ मानिनी
प्रेयसो विभावोपकरणानतिरेकभावः। विवलनादिगम्या व्रीडादयः संचारिणः। यत्र तौ दितौ नाक्षेपणं स
तत्रयोग्यतयेवेको व्यवच्छेदकारः। यथा वेदविंबमिदेलत्त्व भ्रमरो घमनोहर [illegible] कर्णिका भातिनभः स ४९
रसि निर्मलमित्यत्र प्रकरणात्संविधिस्त्वेतित द्वतीतिरिति। तद्विशेषमिति। मनोन्यतानां तत्तत्तैवशिष्य
सिन्नासो स्यात्। अष्टाविति तिनिवाकृत्य पद्यनसत्त्वं तस्य भावं तन्निर्गत्यात्। विशिष्टमत्र व्रजन्माः। नाट्यमभिनेया घ२
त्मकं काव्यं। अवेवेत्यंतपिसरसः नाट्यद्रष्टा [illegible] सर्वविषया परमस्वरूपेस्यात्तस्य नर्तमवंशः। गीतवाद्या
दस्सहरिधित्वात्। अत एव कात्रुः। प्रतिभिनीयेत्ये [illegible] भेदादि [illegible] प्रहृतिकात्वात्। एकएव संभो

गत्वं साम्यमाश्रितं तत्र वदिषु लंघता मभिन्नत्वे सतिरतिप्रकृतिकत्वं । नन्वलस्यकमत्वं । तस्य मावादिसाधारणत्वा
त् । अन्ये तु लिवा मगरं हंसायनगरं इं विलोकं निभृतं निभालस सस्वरनिभृतस त्वरं शंकया कं वितर्ह सर्वतश्च । निद्रासं
गे पार्श्वं परिवर्तनेन समाधासमानत्वात् । शनैर्वलः सैया दिकूणो यथा न स्पृशति । निद्राव्याजं न तु व्याजेन तां । य
द्वैथा तदर्शं वंधातु । सुविरंया वद्धुद्दिवे मवं अत एव निर्वासनिःशेषं वर्णायित्वा पत्युर्न हि प्रियस्य तथावि
ध वर्णानियामपि निद्राव्याज सहिष्णुत्वात् । विश्रब्धं विश्रब्धं सं एना वताप्यभंगात् निद्राया वाह्य वल अम्म
त् । परितः कपोलयोर्भित्तेन यनयोश्च चुंबनात्स्यली त्वितल कारुणं कुरतो उक्तकास्य सर्वांगीनत्वापि
गं तस्य लन एवदर्शनात्र्वथोक्तिः । चिरंसत्ता मम्लतपरिशोषणात् । इदानीं प्रियस्य कालाक्षेप कृत्वा ततवा
नि [illegible] मवगत मितिहासः । लज्जत इति लज्जा स्यथवोः ततो मुखनमनं । लज्जानुक्रियापेक्षया
समो [illegible] कत्वेन रसोत्पत्तिः । लज्जापदानुपादाने तदनुभाव मुखेन मुखेन नतत्प्रतीतौ । अनुभावक्लृप
त्वं शुद्धा भावस्य [illegible] न तत्पात् । उपादाने तगोपनकृतपरिरभित्येन शृंगारांगत्वजाड्यं । अत एव हास्यस्यापि
त्वपरोपादनं केचित्तु त्रुनुमिरंत [illegible] लका रितार्थः । [illegible] जनस्य चुंबनस्य वाला यापकर्तृकत्वेनैक
कर्तृकत्वेति भ्रांत्या प्रतार्य तितन [illegible] कारितांत [illegible] नसहस्रमाना । धिकरणानुपपत्तेः । तस्य नमनात
मार्हत्वविरहात् । लज्जांतरमाशंक्य चेत्तिमुखं मनोरमं अत्रोवः । गाढीकरणत्वमत्वमतः कंचुलिकादेर्यामा

न्यसीन स्त्रीशोभांता द्दीप्त्यो णिनिः। ततः सर्वमनोहारीता। वीटिका ग्रंथिरुड्डा निविष्टा। निविड्डं लग्ना सलिता बाल्मिते नं कंचुलिका
पसारणसंमतिप्रकाशा स्तनमन्यथा ... पाख्ये कोटित्यमेव सात्। अतएव वाणीनि: सरलां सखीआली ... जनस
नायिकासो वंदेत्रोत्सवः पत्रवल्लि भया ... प्रतुरकाः सख्या दर्शने नहर्षो स्यात्। नियौतिगृहा ... सलाः।
... शनके रुन्मं वंदि ड्डाय स्मरदिग्गं तु मशाकैः तनोऽ। विदग्धाः कौ वितां वर्जित ... तड्डागंपसरणात् संगात्। शृ
त्रना यकाया पत्रवना पक स्पशस्त गोत्कं ... नलत्वयोर्भेदः। अनयोर्ना पिकानायकश्चानंबनं नविभा
वौ। ... पंसोदयउद्दीपनाः। चुंबनालीटि कामं स्पर्शा ... नुभावाः। लज्जा हास्यादया संचारिणः
। एतैः कारणं द्विभिरनुमितव सर्व नीयरतीनां लामाति कोनां काव्योपनिवंधेन। एभिरेव विभावादिभि
रुद्बुद्धो तिः स्वं विभान्ता रिकं व विषयी कृत्य मूर्छालंब नरूपः पानकरसस्वरसाः। एवं सर्वत्राव वेयं
। संगमप्रत्याशा कालस्य दनुसारो विप्रलंभः। प्राप्तिनिश्चयः प्रत्याशा। अभिलाषई ष्यविरहो देशेकवपित्वा
दिपारतं। संविरहः। अन्यासंमिनिप्रियेकोपई र्ष्याप्रवा। सोवे देशपो मुन्यादिकोपनि संत्रणांशापः। हित
। विियतश्र्व नवीत्र अभिलाषावसादकात्वा भाववेपित्रत्वत्रि कुप्तोली नतं नियतमिव सिद्धिदूत्वा विरहात्।
नत्रक चंपं तद्वि षयं त्संमद्दितिना यकवैरस्य कौरा विव्रत्तभा त्वास्य ... तरस्या पिसं भवात्। तडकंयू
नोरिक्तत रस्मिनात वतिलोको तरं उनर्लभ्यो विमना यतेयदे कात्तशा मवेक्ष्य रुता विक्षलं ... से दं नमय।

रसप्रकृत्योः शोककरत्वेनोपरक्तद्वेषात्। आलंबनविनाशस्थितिहेतुकत्वेन परस्परविरोधात्। अत एव करुणविप्रलंभपद
स्यासमवेतार्थत्वं। अत एव संगमप्रत्याशाकालीनत्वेन विशेषितं। तर्हि तत्र का गतिरिति चेत्। एकत्र कालभेदेन करु
णविप्रलंभयोरेकत्वात्। मरणानंतरं कालेश। कस्य संगमप्रत्याशायां च रतेरुद्बोधात्। प्रत्याशाहेतुवस्त्वभावादय
एव विज्ञेयः। विरहप्रवासयोर्भेदं तु लक्ष्ये विवेचयिष्यामः। संभोगविप्रलंभयोरुभयोरपि रतिप्रकृतिकत्वे विसंग
मस्य स्वाधीनत्वतदभावाभ्यां भेदः। तेन विदूरदेशस्थयोरपि स्त्रीप्रवाणादौ संभोगः। एकदेशस्थयोरपि
कोपादिप्रतिबंधे विप्रलंभः। प्रेमाद्य इति। प्रेमस्नेहरागाद्याः स्मरसाः। प्रणयः प्रश्रयो गुर्वादिभयैलावत्वं।
रू १ परिचयैर्हृदासक्तिः। उक्तो निःशेषमुक्तादिरिति पारतंत्र्यः। तास्ताः मदनभूतविशेषाः। गमनक्षमयेका
तर्थस्यानादिशेषहेतुपादानां निसर्गमधुराः प्रकृतिमनोहरा मध्य विप्रलंभविप्रसिक्तार्थः। आशंसारूढा
अंतः...स्य मनसः तत्परत्वपत्वं। बाह्यकरणानि चक्षुरादीनि। व्यापारः पटुत्वेन विषयसंभवि
~~थं। आशंसारूढा अंतःकरणस्य मनसः तत्परत्वपत्वं। बाह्यकरणानि चक्षुरादीनि व्यापारपटुत्वेनवि~~
षयग्रहित्वं। मालतीत्रासो स्मशानस्थानसाधने प्राप्ते समाधवदत्ताभिलाषोयं। ननु पूर्वराग एव विप्रलंभ
भेदेनत्वभिलाषलक्षणस्तत्संस्थाभेदत्वात्। तदुक्तं प्रवणदर्शनाद्वा किमिथः संरूढरागयोः। दशाविशेषयोः दोर
प्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते। अभिलाषश्चिंतास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाः। उन्मादोपव्याधिर्जडता मृतिरि

का॰प्र॰ तिदशान्तरदशा इति मेवं अभिलाषाद्[illegible] स्मृतौ प्यत्त्वेन [illegible] दिष्वपि। अन्यत्रेति क्षिप्ते [illegible]

त्। चिंतादीनां तदनुभावत्वेन तत्सेवनगमकत्वात्। तस्य संभ्रमप्रागभावकालीनत्वेन विरहादिष्वं तःपात ४८

त् तत्र चिंता यथा कथमीक्षे कुरंगाक्षीं साक्षात्लक्ष्मीं मनोभुवः॥ इति चिंताकुलं कांतो निद्रां नैति निशीथि

थिनी। स्मृत्यनुपाय चिंताया अभिलाषानुभावत्वं स्फुटमेव। एवं गुणस्मरणादिष्वपि। अन्यत्रेति। अ

वा हेतौ चेत्कांतरवीतन्नावाहलीकमेव तत्राथापि नातिशोभं भिरपि मिष्याप्रवादो नकृतः। पुहृद्य

एवं वारपतिना पीति हृदुदे ति देव्यै। प्रकमश्चारंभः विप्रलंभस्य को यमित्यनन्तर्भूतपूर्वत्वात्। हन्त विवर्त्त

नमुहूर्त्तपरिवर्तनं तत्र एवाति कारः संबंधो यस्याः। निद्रान्तान्तरेण हृदि शोभि वापरहे हि। नचैतन्नभेदां तरं

प्रवासत्वेनैव सिद्धेः। नव भिन्नदेशत्वाभावेनथा। तत्र तद्विशेषणवैयर्थ्यादित्याह एवमित्यादि। अनयोरेकोप्र

पोषितभर्तृकात्वास्या भेदांतरत्वानुपपत्तेः। नवा नुपपपन्नो मुनिनैव पीना। पिकायाः स्वाधीनभर्तृकात्वा ४८

दिवोऽनाव स्यास्वीकरात्। अन्यथा सर्वेषामेव दिरहान्तः पातसंभवे अभिलाषादीनामपि न इदं संभव्या

न्यथेन स्यात्। संगमानुत्पादकता वच्छेदकभेदेना भेदस्पष्टे पक्षवत्वादिति। मापत्तु [illegible] दि पातीतिप

तिः न तु प्रियः। तदा अपराधानुदयात्। प्रथमिदं प्रथमतया ऽडः समहत्वात्सख्येन सोऽहं इनियम प्रदेशात्

विनाभस्त्वीमिरत्नपदेशात्। सविभ्रमं गवलनावक्रो किम्मांसमरत्न न मर्घान्मान स्त्वनान्जानाती त्यर्थः। शि
स्नेनेवगतथित्वे प्पत्तो पादानं विज्ञोवराराना। यत दाइत्व छो। रिता रि। अत्र न पत्रा वली विशाग्रहणेना
प्तुकपोलयोः स्वच्छतानिरंतरोन्नशयनात। मूलेन गमनं केवलमेवेति। अयोगान्ययोगव्य वच्छेदः त्वश्म
त्ला दलकलो लताला लोलो दके शितिपाञ्जेलु रहमैपतन्नोला दकंश्रोतेध्ये वांते। अत्र पत्सुरन्पा मुंगाद्वाला
या ईर्ष्यानद्वेवं आलिपसुन्नसरिनिमीलिअसेच्छ दे सुइ अमजगेओसं। मे गंउप रिकुमो पुनइं गंजणा। विश
रसे। इत्यत्र मेदांतरत्वं स्मात। नचैयमीर्घ्यापुं सत्तदभावात्। अस्यासंभि निपत्तोकोपस्यैर्घ्यात्वात्तं तस्मा
त्मानस्य मेदमुक्को प्रणायेर्घ्या समुइ वत्वेन प्रभेदः द्वयं वक्तु मुचितं। यद्वक्रं भानः कोपः स तद्वेधा मत
६५ ये घी स वैतिमेवं। कालेत्वप सईइमुत्वा प्रभुक्कको पा भामस्य संभोग पाषकत्वेन तस्यैव संचारित्वा
त्। मानस्य संगामजनितिबंधत्प कत्वात्। अस्य तु न निर्व्याहकत्वात्। अतएवगंउपरिवुं बनसच्ची गीनंष
नकं। अथ कायम नको पस्मा पमतेतिवेत। प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपायः कारणं विनातिानकन्य
नीपका रित्वा रूप कारणं विना तलेनाहार्यत्वात्। अन्यथा भ्रूमैरविनेतपिहरवृत्र धिकंसोत्वंरत्व मुडस
तेहह्नायामपि वा विसस्मितामिं देहध्यानतंत्रापते काचुश्पंगमितेपिवेतसित नुरोंमानं बतेह वेनि
६२
मोकर

का.प्र.दी र्वहृतोमविषयतिकार्यं मानसस्तस्मिन्नज नाद्दतव्यो। निर्द्दरत्वस्यापिमानमेदत्वं स्यात्। अत्रमानाद्युत्पादयवनतुमानुष्र
तिचेत्। प्रकृतेपिवस्तुतस्त्रस्तत्वेनसमानत्वात्। एतेनैष्यापिपर्देमानोपलक्षणं। तेनप्राणधमानस्यापिपरिग्रहइतिदी
काकृतो पवनपितमपांजनोत्रस्थानमिति। वलयानोमहत्रस्थानेनतानवं॥ अत्रर्वणामपिहृदयस्थितत्वेनप्रिय
गं.नु ४ सखित्वं। निश्चितवेतस्मिन्नंतर्मुद्यते। प्रेमंसहस्त्रावस्थाकार्यं कृतः। जावितेप्रियेतिसंबुद्धिः। कांतस्विविषि
यस्यतचतस्रकृत्कुर्वितत्वात्। त्वामित्यादि। कोपेनरक्तिमादयाजातुरागैर्निखनंक्षिप्तुआगेरक्तधातुमि ति ४
५१ शिलायांतत्रनीरागध्यांविहा- यमूमिशयनात्क्षसमपएवस्मरणे। क्वचिदिहकुनिताश्रुभिर्दृश्लोपः। तेन
लिखनपादपातयोर्द्वयोऽप्यपनिर्वाहः। अर्थांतरंन्यस्यतिकृरदति। कृपरत्वेयोविधरदर्कः। तस्मिन्नपिप्रकृतौ
मामवतुप्रतिकृतावपितौ आवयोः कृतांतोदैवंतदेवकृतांतोयमः कृतांतोयमविहां तदैवाकुलकर्मसितस्तु श्री ४९
शासनात्। अत्रकृदैवशापसदनुत्रस्यप्रियाविच्छेदहेतुः॥ आक्रंद्येति। संक्रविनाशंकृत्वाअश्रुपतितदाने
नोत्क्षिप्तसंबंधात्। ममनु। इतिहारमहादितिसंबंधः मंत्रांभसां मंत्रितपयसां पृषतैः कणैः अतिदिनमा
प्रा २ द्याहिमिः पवित्रेकृतसंस्कारैत्रधितोविप्राशतः स्युमितिशाद्वायत्रप्रहारेतारखनमित्यपिक्रियाविशेषणं।
इत्यपवंशाद्दनआकुंच्यत्वादेहाहतोहमित्यंतेनताहशामुखायेत्यर्थः। शमंर्मीमनामअवतानादितंस्यात्। अत्र
विषुशर्म्मीआनंवनंतस्सरोदन दीपनंद्दच्छूरुद्वेगनाश्रादपासंपन्नारिया। स्मितहसितातिंबमममध्यमाधमे हसि २

हसितानि

घनुभावाः। यस्य हासस्तदनिर्बंधेऽपि सामर्थ्यात्तदवसायः। अत एवोक्तं यस्य हासः स चेत्क्वापि साक्षान्नैव निब
ध्यते। तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादवसीयते इति। विकृतवाग्वेषादिदर्शने अवश्यं हासोदयात्। अत्र हा
स्यो रसः। करुणमाह। मातेति। कस्याश्चन राजमहिष्याः मृतायां तत्परिजनस्य विलापोऽयं। तारतोसितमर
याः कुत्र गतासि। किमित्यतर्कितोपनतत्वात्। हा इति धिगर्थे। विविधोपचाररञ्जनकृतिभिः नातिचिरप्यकेशरचनादि
वनाक्षेपः। विविधदानैर्मानितापि तानां द्विजानां मोमाद्वी। कीदृशीपि न किं विकृतमित्याह केलीति। एतावद्व्यतिरेके
पि स्थिरत्वात्प्राणनिंदा। ऊतवहो य एवाहुतिभिऊतस्थापितिः साग्निकचाज्ञ एवान्तानिः आदृउत्तोऽपामेव
दाहकः। पतितः स्वयमेवाग्निमन्तं गे। लवेनतनैरपीयलुमनाक्यः। अतिसौंदर्यादिविशिष्यदेगुपादानो ब
ऊरोल्लारस्वरेण क्रंदनादैस्वर्येण घर्घरता। बाष्पबाहुल्येनांतरांऽतरास्खलनं। अचेतनमपि काठिनमपि
डावचलितदाह। विवेत्यादि। अत्र मृतनायिकालंबनं। तद्रूपतछरीरवान्तसंयोगोद्दीपनं। रोदनमनुभावः।
दैन्यग्लानिमूर्छादय संचारिणः। रौद्रमाह कृतमित्यादि। द्रोणाचार्यवधे अश्वत्थामा मोक्षिरयं। गुरोस्थानके
मेवगुरुत्पातौकं। नायचकरौ अनुमंतरि स्वअनिराकरौरितद्रः समुत्थित इति क्रमेणाह कृतमित्यादि। आचबे
यनासभुतं ऊदाकचैः कथादायूगोगतमः हृतः। अत एवमयर्दाभ्रन्येः। नरचरिपुणा श्रीकृष्णेन साहं। कौ

५० धात्रूपविस्मृत्याऽऽगतुमं तु रूपादानां अहमहमनन्यसहायः मेदोवसाप्लाविंहस्तो प्रहारं करोमि। एवमु (य)
पहारस्यादृष्टत्वेऽरिसान्मदकृतासाध्यं अत्रापकारिणोऽर्जुनादय आलंबनं। अस्त्राघमननुद्दीपनं
प्रतिज्ञानुभावः। अन्यनैरपेक्ष्यगाम्यगर्वः संचारी॥ ॥वीरमाह। क्षुद्रा इति। मेघनादेनाऽस्त्रियं। दर्शनमा
त्रेण पलायनाद्येते क्षुद्रा इत्यात्मनः पराभवः। एतदादिना संबोधनासंभवात्। उद्ध्वेराह अरे हस्त्योपान
रः शंकोपविड्ढहत अमी मदीयाः सीयकायकन्दर्पे हेतुपतन्तु ऽज्ञानोऽऽयायक्ष्माद्देहेषु नेपातत्व्यतिदोघ
निद्रां शपयंती। तिष्ठायत्कु ननु बाणाः। हेतुमाह क्षुत्र स्यादि। शाक्रेण रूढद्भुतः तस्यापि परक्षणाक्षमत्वं
सौमित्र इति। मातृसंबंधाल्लैरवनीनिर्वीर्यत्वं। ख्यापितिति गुरुत्वाद्बहुवचनं। आत्मानं परिवारयति मेघना श्रीः
दः। ननु शाक्रजित्। न त्वस्याप्यनुकर्षकत्वात्। अन्वेषयामि तत्तान्विष्यामि। किं च संरक्षेत्। यथा कथं ५०
चित्क्रोधः सपवल्लो लाक्रीडा नयामितो बहोऽथ व आज्ञावशीकृतः। अत्र राम आलंबनं तत्समुद्दयं
धननमुद्दीपनं। नीचेष्वपेक्षणं रामप्रवृत्ति यस्यामर्षानुभावौ। देशावनतं कुन्तकूर्णस्मरणं लज्जानं दयतीतिता
वृश्चिसंचारिणो अथ विक्रावार्दिसाम्येवीररौद्रयोर्नभेदः। न वक्ष्याप्य फलेद एवल्कहुत्सास्याधिनियाग
मबमुखप्रेक्षित्वाह मैवावेवमकृत्यतदनावयोरवयवे पर्यायः॥ ॥: [illegible]

न्वयव्यतिरेकानुविधानस्य स्फुटत्वात्। न चात्र वाच्यव्यंग्ययोरसंबंधः। आच्छादकाच्छाद्यभावस्यैव तत्त्वात्। अन्य
था वाक्यभेदप्रसंगात्। कुव्याख्यांतराण्यपेक्षितानि। न न्वत्र मेघादिवर्णनादिरूपमासाधर्म्यस्याप्रतीतेर्हि द्वन्द्वात्तसे
त्यादावश्लिष्टशब्द एव समाने धर्म इति चेत् उच्यते असंबंधतया संबंधत्वेन कल्पनीयाउपमायां वस्तुध्वंग्यो क्षेपकत्वेन
तन्मुखप्रेक्षितया नेतनाक्षिप्रधानेन वस्तुनैव व्यपदेशः। वस्तुनि च नालंकारसामिति वस्तुमात्राद्दालतेऽअ
थयधूपत्वोगकर्मोक्ति तदा स्वोक्तविशिष्टव्यंग्ये उपयोगांशे श्लिष्टशब्दैः श्लिष्टस्यैवार्थशक्तेरूढत्वमिति तु
ऽयश्लिष्टशब्दमूलत्वमिति चेत् न अत्रोपयोगस्यैव वर्णितासर्या नद जावैरस्कारेरविकारकत्वात्। अत एवाक्षमेति सामीति। विर
मत्वाविरहत्वेति मुगच्छवेति नाग्रहणीति। उपयोगवशोत्स्वात्मावाचामके घोत्तमस्त्रनेदर्शनान्यापि प्रजवंती
तिश्लिष्टशब्दमूलो ध्वनिः। यत्तु कष्टसृष्ट्याश्लिष्टतरस्य अर्थांतरसंक्रमितवाच्यशब्दभूतत्वमामनंति तत्त्वदर्शि
तं नीत्या तदर्थकपदांतरोपादानेऽपि सच्छंदादिपदस्य तदर्थव्यंजकत्वात्। तत्र सर्वस्य राघसत्वेनाव्यंजनाश्लिष्टस्य
तादिश्लिष्टशब्दैरिव प्राधान्यावगतेरिति न कश्चिदनुपपत्तिरिति। एवं च न्यायः सर्वत्रैवावधेयः। साकंकारव
स्तुनो वस्तुमात्रव्यंजकत्वमाह। शनिरशनिश्चेत्यादि। अशनिः शनिर्विरोधी मज्जनं च। असुखवन्नापि विरोधित्व
मर्थः। उदारो महान् अनुदारस्त्वाहितरः अनुगतदारैश्च। नृपप्रसादे न धनवत्तया प्रवासाद्यभावानुयाऽनुगतदा
रत्वं। अत्र केचित् अत्राद्वितीयपाद एव विरोधः। विरुद्धधर्मद्वयस्योदारत्वानुदारत्वयोरेकधर्मिण्यप्रतीतेः। ननु र
वाहि शान्यशान्याहंति क्रियायां समुच्चयेनैवान्वयात्। तेन पूर्ववाक्ये प्रसंगादुक्तं प्रकृतोदाहरणं तु परार्धमेवेत्या
हुः। तन्न। एकस्मिन्नेव नृपविद्विषि शनिनाशनिना च हन्यमानत्वेनाविरोधिद्वयकर्तृकहननयोः क्रिययोर्विरोधः।

राचुर्भात्रोर्भिन्नत्वात् पृथक्कर्तृकत्वेन न समाधानं । यद्यपि रूपावपि तदनुवर्तमिनार्थमिकृ कार्यं कुलनइत्यत्रापि
न त्वाविति द्विवचनेनैकस्यैवाविरोधस्य सूचनं । विरोधतायां विरुद्धानां तत्तुद्देनबहुवचनं विदध्यादिति ते रूपं ।
नद्ध्ययनं । तैस्य आनन्द्य यैकै स्य कार्यस्य पृथक्कार्यद्वयानिष्पादनेनाद्वचनस्यैव न्याय्यत्वात् अलरवो
रुनेवंकार्यमिति । एकत्र कार्ये वस्तुनि विरोधित्वे रानवा न्नात् । अथ शब्दशक्तिमूलेऽपि द्वितीये स्यादि अपि शब्दशक्त्युद्भवे ध्वनौ
नेनकविनाऽप्यंकनस्य स्वकार्यनिबद्धस्यार्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः । स्वतः संभवी लोकेऽपि दृष्टः । चमत्कारोऽनुगु
णोक्तिः प्रौढोक्तिः मात्रपदेन वाह्यः संभवी कविनिबद्धवचनं कविवचनाद्यधिकरणं प्रकटीभूतं । इयोर्भेद
स्यव्यदाह अपरो द्विविध इति । व्यञ्जकैः प्रत्येकं वस्त्वलंकृत्योर्व्यञ्जनाद्भेदचतुष्टयो व्यंग्यः । क्रमेणोच्यतः तत्र
नः संभवित्वादीति शेषः । यद्यपि व्यंग्यस्य स्वतः संभवित्वादि भेदः संभवी तथापि न तन्मुखेन भेदगणः । व्यंग्य
स्यार्थस्य लोकोत्तरत्वेनैव चमत्कारित्वात् । अतः संभवि नो वस्तुनो वस्तु व्यञ्जकतामाह अलसेत्यादि । अलस
शिरोमणिधूर्तानामग्रिमः पुत्रि धनसम्पद्धमयः । इति भणिते न नतांगी प्रफुल्लविलोचनाऽभवत् । अलसत्वेनाप्र
वासित्वं धूर्तत्वेन विदग्धत्वं धनसम्पद्धासुखित्वं नतांगीत्वेन नमस्कारः प्रफुल्लविलोचनेन हर्षः । अथवा अल
सानां कौतुकानां विष्टानां प्रसनां तराणां स्पष्टानामित्यर्थः । अत्रेति वस्तुनो प्रफुल्लविलोचनत्वरूपेण स्वतः
संभविना लंकृतिरन्यत्वेन वस्तु व्यंग्यं स्वतः संभविनो वस्तुनो लंकार व्यञ्जकतामाह धन्यासीत्यादि । प्रिय
संगमे प्रलापं तद्विषु तत्रापि रतमध्ये पुरुषवत्कथं विदधाविनेवासत्तन्यो श्वाद्रकशनाधिकरणत्वं । प्राणाहते
नीव्यांकरे ऽर्पयित्वेति प्रणिधानाविजयेमनोहरितं क्वचित्स्थितेनत्वर्थितेऽवार्यकृत्यापातात् जावलेघुत्वापाता
न्न । करे प्राणाहते किंचिदपि न स्मरामीति वाक्यमध्ये सख्यः शपामीति गर्वोक्तिगुणेरेवविवक्षितार्थस्य सत्यत

नमनुभावः। श्रमः संचारी। बीभत्समाह उत्कृत्येत्यादि। बीभत्सयायावच्चे नवस्नावद्धिधिः उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथपृथू
नेतरं भूयांसि मांसानि जग्ध्वा अव्यग्रमत्तीति संबंधः। तेन स्फोटप्रत्यायानां मध्ये त्राहू स्यवचनासंगतिः। उत्सेध उच्छूनता उच्छो
फ इत्यपि पाठांतरं। भूयांसि प्रचुराणि स्फिक् पृष्ठकटि संधिभागः पिंडीजंघोर्ध्वभागः। पिंड इति पाठे तदाकारत्वात् तथा उग्रपू
तीनि प्रसारितदुर्गंधानि। आर्तो दीनः बलवत्पिपासावाङ् याकुः पर्यस्ततरल सर्वदिक्षु सारितनयनः। दैन्याहस्त्रा न प्रकटनं। रंको
दरिद्रः। स्थपुटं नतोन्नतं। तत्र क्रव्यादने अव्यग्रता। निखिलमांसभोजनात् अल्पमात्रावशेषात्। अत्र चमत्कृति मांसालंबनो
तत्र कृमिपातादय उद्दीपनाः। वदनविधूननं निष्ठीवनादयोऽनुभावाः। उद्वेगादयः संचारिणः। अद्भुतमाह चित्रमिति।
चित्रं वदति न च लोकोत्तरत्वं तत्कापि नूतनत्वहेतवः स्वसमभिव्याहृतत्वाद्ध्यर्थस्य लौकिकत्वप्रकाशकाः। महानेष इत्याव
मदिम्नः। अवतार इत्यत्र सप्तवारप्रवर्तकत्वम्। कांतिरित्यत्र सौंदर्यनिष्ठोज्वलत्वं केलिरित्यत्र गमनोपवेशनादनूनोदि
गतमौदार्यातिशयस्य। धैर्यमित्यत्र विरोधिसद्भावसंपातेऽपि बलवृत्तत्वस्य प्रभाव इत्यत्र प्रभुत्वनिष्ठसर्ववशीकरणस्य
आकृतिरित्यत्र शरीरविशेषस्य कुमारत्वादेः। एष सर्ग इत्यत्र विधिसर्गनिर्माणवैनवातिशयस्य तद्भिमात्रवृत्तेर्लोकगतिः।
अत्र महापुरुषश्चालंबनं तद्गुणातिशयश्चोद्दीपनं स्तवादयोऽनुभावाः। मतिधृतिहर्षादयः संचारिणः। एवंविभावादयो नोद्दिष्ट
पिकाष्याः। नन्वास्वादस्य वैजात्यविरहेण कथमष्टौ भेदाः। स्थायिभावभेदाद्भेद इति चेन्न स्थायिभावादयः एषां स्थायि
भावानित्यादि। स्थायिनां भावानामास्वादो नन्वयत्वेऽपि विषयत्वेन भेदकाः। साकारत्वादेर्घटपटादयो ज्ञानस्य वस्थायिनो यावदौ
वंतिभावेषु स्थिराः। तदुक्तं। अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आस्वादांकुरकंदोऽसौ भावः स्थायीति संमत इति। रति
र्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितं। रागादिवैकृतावेशो विकासः सादरस्तदुच्यते। इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोक उच्यते। कार्य
रंभेषु संरंभ उत्साहः प्रकीर्तितः। संरंभ प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोधः संकीर्तितः। रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयं
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सेति निगद्यते। विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु। विकाशश्चेतसो यस्तु स विस्मयः स उदाहृतः।
ष्मानि लौकिकरत्यादीनि लौकिकानि सामाजिकनिष्ठानि। तेषां वासनानिश्चाबल्यात्। ते च चित्तवृत्तिभेदाः। कार्यविजातीय

२ भावनिरूके धीकवारिघाटितचेननानाहृ धकिवारिण इत्यादि स्तनाभनोसाधारण नाम्नानेनलक्ष्यपर्यालोच नयैवलक्षण
लाकइत्यर्थः वे २

नोन्नेयजात्याइति। स्पष्टमित्यनुभवचैजात्यादि त्यर्थः। तत्सामान्यलक्षणाविशेषेणाभिमुख्येनचर्व्यतो धृतिवारिणः १
स्थायिन्यक्षनन्मज्जनिमग्नोः कल्लोला इववारिधाविति। विशेषाणांनिर्वेदादीनां लक्षणं स्वलक्ष्यात्साधये वनेनैव
लक्ष्येरित्यर्थः। तथाहि तत्वज्ञानायदीर्घ्यादिनिर्वेदः स्वावमाननं तत्र चिंताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादयः। किं यथा२
करोमि कगच्छामि कमुपैमि दुरासना। दुर्भरेणोदरेणाहं प्राणैरपि विडंबितः। इत्यत्रापदास्वावमाननं। वकस्यापचयो
५२ ग्लानिः। यथा किसलयमिवमुग्धबंधनाद्विप्रलुप्तं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयतिपरिपांडु क्षाम
मस्याः शरीरं शरदिजइवघर्मः केतकीगर्भपत्रमिति। शंकानिष्टसमुत्प्रेक्षः। यथा आनीतेवमयासीता किंना
नीतं सुराधिपः। सर्वदा याति लंकायां तज्जाने किंभवेत्तदा। परोत्कर्षाक्षमासूया शंकोपहासतादिकृत्। यथा दृष्टास्तेनवि
चारणी यचनुरा शिष्टकुंकं वर्जनैस्तुदस्त्री दमनेच्छखंडयन्नासौ लोके महानेगहितः। यानि त्रीण्यकुतोभयान्यपिपदा
न्यासन्खरायोधनेयद्वाकौशिकमिंद्रस्तुदमनेत त्राप्याभिशोजनः। इतिरामं प्रतिकुशोपहासः। संमोहानंदसंभेदोमदो श्री
मद्योपयोगजः। यथा प्रातिभंत्रिषवकैर्णागतानांवक्रवाक्यरचनारमणीयः। गूढसूचितरहस्यसहायः सुभ्रुवां प्रवत्र ५२
तेपरिहासः। श्रमः खेदोध्वगत्यादेर्निद्राश्वासादिकृत्। मदादिकृन्मतः। यथा अलसवलितमुग्धो न्यध्वसंपातखेदा
दनखिलपरिरंभैर्दत्तसंवाहनानि। मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यंगकानि समुरसिममकृत्वा यत्र निद्रामुपेता। श्रमादि
जन्यमालस्यं पुरुषार्थेष्वनादरः। यथा चकाति कथंचित्स्पृष्टाय च्छतिवाचं कथं चिद्दाक्षीनां। आसितुमेव हिमनुते गु
रुगर्भभरालसासुतनुः। दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यमालिन्यतादिकृत्। यथा। वृद्धोंधःपतिरेषमंचकगतः स्थूणावशे
षंगृहं कालोभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्यवार्तापिनो। यत्नात्संचिततैलबिंदुघटिका भग्नेतिपर्याकुलाद्
दृष्ट्वागर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिती। अत्र। ध्यानं चिंता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्। पश्यामि
तो

तःपुरतश्चपश्चादित्यादि। मोहोविचित्तताभीतिदुःखावेगानुचिंतनैः। यथातीव्राभिषंगप्रभवेनवृत्तिंमोहेनसंस्तंभय
तेंद्रियाणां। अज्ञातभर्तृव्यसनामुहूर्तंकृतोपकारेवरतिर्बभूव। स्मृतिःस्वनुभूतार्थविषयंज्ञानमुच्यते। यथा
करजुगगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरस्सतस्स। संभविअपअवअणस्सणमअकण्हस्सरोमथ्थं॥ संतोषोज्ञान
शक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत्। यथा। वयमिहपरितुष्टावल्कलैस्त्वंचलक्ष्म्यासमइहपरितोषोनिर्विशेषोविशेषः॥
सतुभवतुदरिद्रोयस्यतृष्णाविशालामनसिचपरितुष्टेकोऽर्थवान्कोदरिद्रः॥ इति। संकोचश्चेतसोव्रीडावैवर्ण्याधोमुखत्वकृ
त्। यथादर्पणेषुपरिभोगदर्शिनीपृष्ठतःप्रणयिनोनिषेदुषः। वीक्ष्यबिंबमनुबिंबमात्मनःकानिकानिनचकार
लज्जया। वाक्यपारुष्यकरीचेतोऽनवस्थाचापलंमता। वाक्यपारुष्यंस्वफललक्षणंवधबंधयोरनवस्थाऽविमृश्य
यथा कारिता। कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफं। रजोभिरंतःपरिवेषबंधिलीलारविंदंभ्रमयां
चकारेति। मनःप्रसादोहर्षःस्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभिः। आगतेदयितेबालाहर्षोत्कर्णवरांगना। उत्तरीयंनजानीतिवि
पृष्टंस्तनमंडलादिति। आवेगःसंभ्रमोऽरातिगजवर्षादिसंभवः। यथा। अर्घमर्घमितिवादिनंनृपंसोऽनवेक्ष्यभर
ताग्रजोयतः। क्षत्रकोपदहनार्चिषंततःसंदधेदृशमुदग्रतारकां। अप्रतिपत्तिर्जडतास्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रु
तिः। यथा। एवमालिनिगृहीतसाध्वसंशंकरोरहसिसेव्यतामिति। सासखीभिरुपदिष्टमाकुलानास्मरत्प्रमुखव
र्तिनिप्रिये॥ निरादिनःपरोत्कर्षाद्गर्वोऽसूयादिकृद्भवेदिति। यथाधृष्टनायकोयावदहंतावदन्यैःकिमाकथैः।
यज्ञाणासिद्धमंत्रेणममतकेनसेन्स्यतीत्यत्र। मनोभंगोविषादःस्यात्सहायान्वेषणादिकृत्। यथा। एषांयत्र
हरीन्द्रस्यप्रियमेवीर्यहरीणांत्वथाप्रशान्तोऽयंबतोनयत्रनगरिःपुत्रस्यवीर्योरादि। मार्गंयत्रनोविशेषंक्रमतःकृतः
कुतोऽपिनमः सौमित्रेरपिपत्रिणामाक्षणयस्तत्रप्रियाक्वापि

कया १

मेदस्याति॥ औत्सुक्यं यद्वांछितप्राप्तौ कालक्षेपासहिष्णुता॥ यथा। आलोकमार्गं सहसा व्रजंत्या उद्वेष्टनवांतमाल्यः।
बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोपि हि केशपाशः॥ इत्यत्र। मनःसम्मीलनं निद्रा क्लमश्रममदादिभिः। सम्मीलनं
विषयवैमुख्यं। यथा। निद्रानिमीलितदृशो मदमंथराणि नाप्यर्थवंति न च यानि निरर्थकानि। अद्यापि मे मृ
गदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनंति। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिसंभवः। व्याधित्वेनास्य
ग्रामावपि तु न रूपादानं नीलजलयानेकसंभवनियमाय व्याध्यंतरस्य तु विप्रलंभादावपीति। यथा। आश्लिष्ट
भूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरंगं। फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशंके। सुप्तं नि
द्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः। विषयेत्यादिस्त्वप्रशानमित्यर्थः। यथा। एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां
खेदयंत्यंबुदा मर्माणि च घट्टयंत्यकरुणाः क्रूराः कदंबानिलाः। इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षि
तः सेर्ष्यं शंकितया स वः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः॥ निद्रानाशनहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः। यथा। प्रहर
कमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति। मुहुरविशदवर्णां निद्रया दीर्घदीर्घां ददद्दपि गिर 43
मंतर्बुध्यते नो मनुष्यः। कोप एव स्थिरतरो नरोऽमर्ष इति कथ्यते। यथा। मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य
रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरुं संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन। अवहित्थं तु लज्जा
द्यैर्हर्षाद्याकारगोपनं। यथा। एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥ अधिक्षे
पापमानादेश्चंडत्वमुग्रता। यथा। प्रणयसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति
या॥ वपुषि वधाय सत्र तव शस्त्रमुपाक्षिपतः पततु शिरस्यकांडयमदंड इवैष भुजः॥ शास्त्रोपदेशान्मंत्राद्यैः र्थनिर्धारणं म

ति

९

तिं ॥ यथा असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरण
प्रवृत्तयः ॥ विरहादेर्मनस्तापो व्याधिर्दुःखागतादिकृत् ॥ यथा पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः । आवेदय
ति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ सन्निपातग्रहादिभ्य उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ उदा॰ उन्मादमानानां विप्रलम्भोऽनवेक्षिय
वियोगतः । जीवानां विकलत्वं दशा सर्वेषां सन्निपाततः । यथा मेघघटे । शराद्यैः प्राणवस्थामरणस्य मन्तिमता । मुख्य
स्य स्वभावत्वायोगात् ॥ यथा रामर्मन्मथशरेण ताडिते त्यादि । वस्तुतस्तु मूर्छाविशेष एव मरणं । अन्यथा लक्षणेनोच्छे
देनत्वाद्यत्वानुपपत्तेः । अत एवोक्तं । वर्ण्यते नापि यादि प्रत्येकं जीवनं स्याद्दूरत इति । औत्सुक्यातिके मनःक्षेपस्त्रासः कंपा
दिकारकः ॥ स्वपरितोषवारोधं जयं त्रासान्स्थ भवेत् । परिस्फुरन्मीननिघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्ट
यः । उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥ तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ विवा
निर्भं८ रोऽविमर्षः । यथा अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः । इत्यसंभाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः । प्रयोज
नवत्तादेषामनुपनिबन्धो नरसविरोध नियमेनेति पृथगुपादानं ॥ विभावानुभावोल्लोकार्दवगन्तुं शक्याविति न त
योरभिधानमिति भावः । ननु नाद्यस्य वैशिष्ट्योपादानेन श्रेयः सान्तरसत्वमायाति । तत्कथमित्यत आह । निर्वेद इ
त्यादि । अमङ्गलप्रायत्वं विषयवैराग्यस्वरूपत्वात् । प्रथममनुपादानमिति संबन्धः । उभयसन्निधिपाठाद्भयरूप
प४ ता विसर्जनीतिज्ञातासूक्ष्मीययोरिवस्वव्यञ्जनतो । नैव विरोधः । अवच्छेदभेदेन तदभावात् । तत्त्वज्ञानजन्यो निर्वेदस्य स्था
यित्वात् । कारणान्तरजन्यस्य चान्यत्वात् । तदुक्तं स्थायी स्याद्विषयेष्वेव तत्त्वज्ञानाद्भवेद्यदि । इष्टानिष्टवियोगा
प्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसाविति । स्वावसतिरूपस्य विषयान्प्रत्ययरूपस्य वास्य निर्वेदस्य दुःखरूपस्य कथं स्थायित्व
मिति । शोकवत्समाधेयत्वात् । अथ शमस्य शान्तरसे स्थायी । तदुक्तं शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामजं सुखमिति ।

हि ते:

ननिर्वेदस्तस्यासुखत्वात् नन्वुक्तं यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं क
लामिति। मैवं शोकत्वसमाधानस्योक्तत्वात्। किंच। एकोनपंचाशदसंख्यभावाभावकन्यानि बहवः परिपोषयंति। शा
मस्य भावस्यांगीकृतौ मुनिपरिगणितानां भावानां एकोनपंचाशदाधिक्यापत्तेः। अष्टौ स्थायिभावाः सात्विका अष्टौ।
त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः। इत्येवं मुनिना गणनात्। क्वाचित्कशमप्रयोगस्तु निर्वेदपरत्वेन व्याख्येयः। सि तृष्णाक्षय
सुखं तु तृष्णाक्षयेण निर्वेदेन यत्सुखं तन्नामाविश्रामं। स्थायित्वाभिधानफलमाह। निर्वेदः स्थायिभावोऽस्तीत्यादि। अ
स्तिनताधुनिकः। ननु शांतः। अहौ वेत्यादि। स्त्रैणं स्त्रीसमूहः। क्वचिदमोघे तस्मिन्नेव पुण्यारण्ये द्वयोः समत्वात् प्र
लपत इति। शिवशिवेत्यापववनेमनर्थकं प्रकृतिशब्दादनाधिकार्थत्वात्। सर्वेषामेव ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्। अत्रेजी
वन्मुक्त आलंबनो। साम्यदर्शनमनुभावः। मतिधृत्यादयः संचारिणः। रूपप्राप्तभावं लक्षयति। रतिरित्यादि। रतिः प्र
म। तथा वार्थे। ऊर्जितो विभावादिभिः प्रकाशितो व्यक्ता विभावादिभिः परिपूर्णा तेनान्यांगत्वे पुष्टिराहित्येन रत्यवच्छे श्रीः
धमात्रं न रसत्वं। अग्र एव वक्ष्यति रसस्य पूर्णे घनानंदस्य स्वविश्रांतस्य नांगत्वं। न वा बाध्यत्वमिति। रसपदेन स्थायि ५४
भावउपलक्ष्यं तद्इति। यत्तु विभावादिकृतपुष्टिरहितउद्बुद्धमात्रः स्थायी वलोवः। यथा। हरस्तु किंचिद्विसारितधैर्य
श्चंद्रोदयारंभ इवांबुराशिः। उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि। अत्र महादेवरत्युद्बोधस्य
मदनदाहः स्त्रीसान्निधिपरित्यागादिना परिपुष्टिराहित्यस्य भावमात्रत्वं न रसत्वमित्याहुः। तन्न। एतस्य चाविभावा
दिपरिपूर्णत्वात् स्वादस्यानुरूपसहृतात्। तत्र नविघ्नतो मदनदाहादेः प्रतिबंधकस्याकिंचित्करत्वाऽज्ञातत्वाच्चास्य।
अथ प्रकरणविदुषः सामाजिकस्य तदानीमेव प्रतिबंधकावनात् इति चेन्न। पाणिग्रहणोत्सुकयाप्रसंगप्रतिपाद्य
योगसाम्राज्येन रतिपरिपुष्टेर्दुर्निवारत्वान्न वस्तुतस्तु न तु साधप्रादुर्भूतास्वादानुभवेनैव प्रकरणानुसंधानप्रतिबं

पात् अन्यथा वीररसप्रधाननाटके रसांतराणामंगत्वं न स्यात्। प्रकरणपर्यालोचनेन वीररसाभ्याशवत्त्वात् तं कं
ठेति। विनिविष्टं संलग्नं। उपात्तं खंडकलारूपं येन इति यादृके तत्र कासक्तदामधं नरो वर्तते अन्यस्मय यथा तथा-
स्तु। मम तु नरूपविषय इत्यर्थः। अत्र महादेव आलंबनं। ईशापदप्रतिपाद्यमाहात्म्यैश्वर्यमुद्दीपनं। स्तवो नुभावः
हर्षमोहान्यादयः संचारिणः। एभिरनुमितस्त्वावकरतीनाभोभाजिकानां विभावादिभिर्द्वारेति। स्वप्रकाशः स
मूहालंबनो भावः। ननु कथमन्यस्य नरसत्वं स्वस्यारतेरसुखात्मकत्वादिति चेत् न प्रमाणाभावात्। सामग्रीस
मत्वेनाविशेषात्। शुष्कनाडिकेरचर्वणतद्वात्र यथा कथं चिदास्वादः। तत्र च रसो कान्तिचर्वणान्यायेन ना … मूकतः
पूर्णघनानंद इत्यत्र सहृदयहृदयमेव प्रमाणं मिलिते च एवं तं विना सहृदयदुर्लभत्वात्। वस्तुतस्तु चतन्त्रेण मुनि
नारसानां नवत्वस्य गोतमेनेहेत्वाभासानां पंचत्वोपगमात्। नव रसा अन्ये भावा इति मुनिनोक्तत्वात्। न चायं शां
तो रसः। जेता वर्ज्जोसात्महादेवविषयकभावो ड्डकेणा समुमात्रावलंबनात्। मुनिविषयमाहरतीति। नारदं प्रति सूक्त
स्यस्याक्तारियं। कालत्रितये वर्त्तमानेन भविष्यत्यतीतेष्वयोग्यतां संप्रति दर्शनं वर्त्तमानकालीनं अघं पापं एष्यतः आ
गमिष्यतः पुण्यस्य स्वर्गधारितेः सर्वजन्मार्जितैः शरीरजं जां प्रहृष्ट शानवतां भवदीयस्य भवसंबंधिनो यस्य
कस्यचिन्माध्यार्थे विषयत्वाख्यः संबंधः। न वद्दर्शनस्य तु मुक्तिहेतुत्वमेव। एवमिति। अन्यत्र पुत्रादिविषयकर 47
तो। तेन वत्सलकमनोरमेणांगीकृतभावेनैव गतार्थत्वात्। यथा रघोर्हि वत्सरघुनंदनपूर्णचंद्र पुंसामि … हो भवि
रंत परिष्वजेहं। आरोप्य वाहाद्दिवानिशं मुहुर्हामि वंदे थवा वरणपुष्कर … यतइति। अत्र तु न यथा रसांत
रत्वं तथा प्रतिपादितमेव जाने स्मरामि स्मृत्वैव कथयामि नत्वाहार्यं। अक्रमत्वादात्मनेपदं। मा मा तं स्तत्रापा

णिनेति स्पर्शनिषेधः। पाणिकंपेनैव नवाबाकोपे नालापत्यागात् दृष्टानतो गंतुं प्रवृत्तेत्यन्वयः। भ्रातरिति सखिसं
बोधनं। निद्राहरिद्रानिद्राभून्यः। शाठेनुपराहितकारिणा। विदग्धानी। तोविधिदुर्घटघटकः। अत्रेति असूया शाठप
दगम्या। ननु सामाजिकस्थयादौ रूपरपदे नास्त्रयावगतौ तत्रापि भावध्वनित्वमेव तत्कथं विप्रलंभोदाहरणमि
ति चेत् न समर्थनौ एवं वाक्यार्थे न विप्रलंभावगमाद् नंतरभावाभिव्यक्तेरधिकरूपत्वात् ज्ञातत्वान्नस्य। नचैवंप्र
कृतेपि यावनाभावज्ञा एकवाक्यत्वेनैवान्वयात्। अत्र नायको नायिका वालंबनविभावौ। नायिकाकोपउद्दीप
नां पारिरंभश्चाटुकरणं तेनानुभावौ। शाठपदगम्यासूया व्यभिचारिणी। एतेषां रतेश्च समूहालंबनाविप्रलंभेरसे।
असूयायाः शाठत्वाभिधानानुभावव्यंग्यत्वहृतत्वारूपत्वेनापाततः प्राधान्यं पर्यन्तेनु रसस्यैव पानकरसमरी
चादेः रूपकस्य यास्किं विदग्धस्य वेति भावध्वनित्वमिति। सहृदयहृदयसाक्षिको रसभावयोर्भेदः। तदाभासाद
त्यादि। तत्परे न रसभावानुकर्षणं। तदाह। रसाभासा भावाभासाश्चेति। अन्यथा सन्निकृष्टत्वेन भावानुकृष्ट
शंकास्यात् तत्रेति। रसस्य प्राथमिकत्वेन तदाभासस्यापि प्रथमनिदर्शनं। स्तंभः कामीति। सत्ताव्योयत्र तवरत्स श्रीः
योगव्यवच्छेदः। धामं सुंदरं विरूढसंवं परमवनितानोपि वशीकरणादिरूढता। विवेकेनेदं दौरण एवमरखोत्यागः तद
न्वेषणमुख्यफलकत्वात् अत एव स्वलः पुरुषार्थतया लोन्यविशेषणेन नायिकायानात्रसंग्रहः। सुलग्नेडीवा
धिष्ठिते सप्तमग्रहेऽर्दुनिरी। क्षितिसफलभुजग्रहे राशिमुखीति संबोधनं कृतं। चंद्रेणापि क्रोडीकृतस्य राशस्या ५५
परित्यागात् सर्वावयवसौंदर्यमाह। मदनेत्यादि नगरीराज्यं अत्राधिष्ठितस्यैव मनस्यैव प्रभुत्वात् ध्याननिष्पन्न
त्वान्नगरीत्वं। तपः संपत्त्यैव राज्यलाभः। अत्रेति रमणान्वेषणात् लिंगन ध्यानानि व्यापारा बहवः। तेषां सर्ववर्त
मानकालीनानेकविषयत्वेन संभवंति। तदाह। नेककामुकविषयमभिलाषमिति। वर्तमानध्यानविषयेप

रिरंभादेवमिमान्नत्वायोगात् किंचतपस्यादिकं दिनैव स्मार्त्तकाकव नायिका भवतीति विषयस्य प्राणत्यागेन नान्वे
षणपात्रता न पस्तो कुटे नले घुफ काञ्जनमाह एवं च तस्यैव स्तुलग्नञ्जन्मतपः संपाजिन्यां नालिंगनविषयत्व
ध्यानविषयत्वे एकस्यैव लघुगुरू पाका यो गुरू लघु फलोजनमाह। नदाहरूमइत्यादीति। आदिपदेनाविल
ननस्तुलग्नजन्मतपःश्री पारिग्रहः। अनुगतं पृष्ठलग्नं — — ह्नतभितियावत्। केचित्तु बहुषु व्यापारोपादाने
यामित्यस हरूकर्मा निर्दिशाः। म वैकविषयत्वेन संभवती त्याहतन्न। पंचानाति यमि छति यत्र यतते सहसघते
इत्यत्रैकविषयत्वस्यैव प्रदर्शनेपि न तेषां विरहात्। अत्रानेककामुकविषयत्वेन बकालिंगनगम्यत्वे नडुलीनिष्ठत्वे य
न शास्त्र लोकातिक्रमाइ नेराजासतो। नडुलं उपनायकसंस्थो यांमुनि गुरुपत्नी गतो यांच। बहुनायकविषया
यां रतौ तथा उ नुज यनिष्ठायाभिति एवं रसांतरे व्याकासो मं तव्यः। जावस्यां जास तामाह रा के स्त्रीदि। अखंडबंद्र
पूर्णिमा तकामुख नयनसर्वविषयता नांदर्शनक्रमेणोपन्यासक्रमः। स्मरसमीबन्धकारिणां यौवनेन नु पयैव म
तदं गितो विकृमो यत्र मथाविधमंगं यस्याः स्वीपूर्वेणोत्तरोत्तरा मरं गायितत्वं। मैत्रीमाम्ब स्तनाति त्वी ह्नतिः
तस्या म मोतद्धानं ते न यो व्यातकरः संबंधः। नायिकानुरागाविषयस्य कस्यचिद्दुर्लभ स्योक्तिरियं। अत्रेति।
अननुरक्ताविषयत्वेनाविंना या अनौचित्येन प्रश्नेः। एवमित्यादि। अन्येरसांतरे जासुन्ना वांतराजासा श्चेत्य
यर्थः। जावस्येत्यादि। अत्रेलिंगसंख्याकादकश्चतंत्रा णी से कुलमविवक्षितं। एकस्य संधि रावकत्वायोगात्।
तेथाचार्थेशांतिः प्रशमः। तुल्यावस्थायोर्जावयोः संवकनं संधिः। एवंसर्वोपमर्देनपरस्परोदयः शावल्यता। ननु
जावप्रशमजावोदयस्थकेजावांतरोदयप्रशमान्यां जावशबलत्वमिति चेन्न तत्र प्रशमोदयावस्थयोरेव ववद्धे

पीयसात् । परत्र तु परस्परेणोपमर्द्दस्येति । यथा चैतत्तथा लक्ष्येषु दर्शयिष्यामः । तस्या इति नटं समीपे समपस्था
नं तं सर्पितगामी । अत एव प्रणा[illegible]ः श्लेषः परिरंभः मुञ्चतः कारौ बद्धे तेनांकुमं तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः । तन्मु
ग्धांकं न संप्राप्ते विलोपथिलरसेन नतरया रुवेणान्वयः प्राप्नोति । कोपस्य भावस्य प्रशम इति सोत्र भावप्रशम
पदाभ्यां मन्त्रेयं एवमुक्तौ यथापि । अत्र कोपस्य प्रशम एवं स्वदते सन्नपि न प्रसादोदयः तदनुभावाद्यनुल्लेखा
त् । एकस्मिन्निति विपक्षे सपत्नी रमयतीति रमणी मुग्धायां अस्या मानरक्षणाक्षमत्वं उक्तं आनंत्याः । आवेग
56 आवेश इत्यपि पाठः । उभयोः कोप एवार्थः । तूष्णीमाहार्यभो न न[illegible]यास्थितः तत्प्रसादशानायावहितः ।
त ल्पणं तूष्णीं स्थितिसमये पुनरीक्षितः वीक्षणानंतरं वीक्षित इत्यर्थः । सुप्त इव निद्राण इव मनुनिद्रितः । अ
त्रेति । औत्सुक्यादयः । ननु कोपस्य प्रशमः । तदनुभावानुपादानात् । संधिमाह उन्निद्रस्येति । उत्सुकस्या
ङ्गिकस्य रथानस्येत्यर्थः । तप इत्यादि धर्मैक[illegible] वीरस्येत्यर्थः । रसस्य साह । उत्का व[illegible]केः । विदेहो मेच्छकः श्री
कामश्च तस्य पुत्री एषोनुरूयमानः शिशिरः शीतकः उपमानगतराग माधुर्यलाभः स्निग्धः प्रेमसंनद्धि
तः । अत एव करुणाहि स्निग्धेन कहानि छनात् । अत्रेति आवेगस्य वशाप्रवर्धितगंभीरः हर्षस्य च पराह प्रत्याख्यः । सं ५८
सर्गाप्रियतो न्साहयोः संवलितयोर्द्वयोः परीरंभेण तुल्यबकता न तेकस्येत्यर्थः । शेषवक्तमाह क्वाकार्यमि
ति इहानवस्थानप्रतिपादनाय श्रुतिद्विरूपादानं । अत्र शांतसंचारिवितर्कनिगमः । क्वेत्यादि आदिना
निजासक्तावनोत्कटता । एतावत्पर्यन्तं श्रृंगारसंचारिण्यौत्सुक्येन शांतसंचारिवितर्कबाधनं । एवमुत्तरोत्तरं संग
मनीयं । श्रृंतविघावेतोमतिः कोपी पीत्यतः स्मरणं स्फुतेपहात्मनिरावारितेधीयस्य स्फुतधियः पंडिताः स्मृतः शंका

श्री

स्वप्नेऽपि यश्च ताहृष्ट घटकेऽपि एतस्माद्दैन्यं वेत्ति इति मनःस्वास्थ्येनैव सद्धृनिर्धृते रस्याच्छ्निः । धन्यो नाहमिवखंड
तपाः अमुष्माच्छिवतासमुद्वेति । अत्रेति । चिन्तर्कमतिशंकाद्यनीनां शांतसंचारिणामौत्सुक्यस्मरणदैन्यैः संभोगरसं
वारिरिव निरुपमर्द्दनं । पार्थ्यति चूर्वितं तामुपमर्द्दनेनष्टं गारस्य विश्रान्तिः । सवशात्रु तिजयप्रवृध्वराज्यस्या उद्दव
बमस्कारश्च कृषीनिदानमित्यर्थः । ननु भावस्य शान्त्युदयसंधिशबलताद्यवस्थितिरवस्थान्तरं ताद्दृष्येयान
दर्शनिमुपविनीमित्याह । भावस्थितिरिति । उक्ता यास्वयंवरी तथापि तदस्यनेनोदाहृतौ । आनेकोपपरादुर्वीस्यने
नप्रशमाद्यवस्थाबहुस्यानवस्थितौ भावो भावस्थितिः । ननु व्यभावादिसमूहालंबनेरलेंगतां प्रोक्तस्य
संचारिणो भवतु कथं वनप्राधान्यं तत्प्रशमादीनां दुदासीनानां कथं प्राधान्यमित्याह । मुख्येरसेपीत्यादि । अं
गित्वं प्राधान्यं रससान्निध्येनोद्भूतीभूतस्य भावप्रशमादेरापातनतः प्राधान्यं तदाह । राजानुगते त्यादि । तस्य
श्वरस्थपादात बादित्रादिभिरकं कृतः प्रेक्षकाणामुत्पादितविस्मयो भत्योराज्ञानिर्दिष्टे एवमनुग्राहको यथा
पकरणीभूयतत्यां विवाहयतीति यथौराज्ञो नवधेपर्यवस्यति तद्वदस्यप्रशमादेः पार्थ्यीनिकार इत्यर्थः । एतेन
भावपरिग्रहाय भावश्च शांत्यादयश्चेति समासश्चेति निरस्तं । तस्यारसानन्यत्वेन प्राधान्यानुपपत्तेः । ल ५७
स्यक्रमं लक्ष्यते । अनुस्वानैः प्रतिध्वनिरित्यर्थः । तत्रैव संलक्ष्यः क्रमो यत्र तस्य व्यंग्यस्य स्थितिर्यत्र ध्वनिवि
शेषणं । यथा ध्वनिप्रतिध्वन्योः क्रमो लक्ष्यते तद्वद्धस्य कंकृतिन व्यंग्यकयोरित्यर्थः । शब्दार्थाथशक्त्युत्थं
वतेषांयाः शक्त्युत्थः । नतु नातिक्षीतिप्रादुर्भवतिसनथा तदन्वयव्यतिरेकानुविधानेन तदुक्तो योयदन्वयव्य
तिरेकेनानुविधायी सतदुत्थः । अवछेदभेदेनोऽभयान्वयव्यतिरेकाविधानादुभयोत्थः । त्रिधेति । एतेनकस्याव
दर्थभेदकत्वं कस्यावछेदकत्वं कोऽपि ननीयप्रकारांतरं नवगोतित्रिता । एकस्यैव व्यंग्यो ऽभयशक्त्युत्थवि ।

तन

धानेनप्रकरणांतरसाधितिविवेचयिष्यामः। विभ्रम इत्यलंकारेत्यादि अथवा विकल्पे प्रधानत्वेनेति अन्यथा ते
गुणीभूतव्यंग्यत्वात्तेषां इत्यादिरर्थस्य नैव शाब्दप्राधान्यं लब्धं। प्रधानत्वेनेति। शाब्दोपि संबध्यत इति
निरस्तं। नन्वलंकारोपि वस्तुतः कथं भेद इत्याह। अलंकारेत्यादि। अलंकृतिरलंकारः। गुरुस्येत्यादि
निपातनार्थो धम्यऽर्थे प्रकारस्य च महाप्रभुर्वाहादिवक्रवाक्यरवः तामिवतंवदेवो नृपतेः मेघो धैर्यैकरक्तंक ग़ा४
ठिनंमध्यवर्ति चऽऊर्ध्वं तेषां कवत् प्रसारित्वा गऽतेनसिंहनादो मेघरासतं यानि वापि नो विलोपितो विध्यापितश्चाल
कक इति रणावरोपणं ऽऊर्ध्वैरेव धारासिः। तदाकारैऽर्थैश्च ऽचा कतः प्रकाशमाप नः ऽर्ध्वीशरवश्च प्रतापो वीरस्य
६१ रथ्यातिः आग्नेयास्त्रं आध्यात्मा अत्र दार्शनिम्याये नाद्वितीयार्थे यऽनैव तस्याश्चोपमाख्य संबंधेपि असरणं ता
वत्तैव पर्यवसानात् नन्वेवमर्थयोरसंबंधे पाकऽभेदः स्यादित्याह। वाक्यस्येत्यादि। व्यंग्येन सहासंबंधः। यः प्र
क कृतो नृपतिः तदभिधायित्वमभिधया तद्बोधकत्वं प्राप्रसांक्षीत्। अस तंमात्र वचिनामिहेतोर्‌रथा करणिक प्राकर श्रीः
णिकयोर्महिंद्र नृपस्योरुपमानोपमेयभावः साद्दृश्यं संबंधः कल्पनीयः। इदं वाक्यप्रप्रतिपाद्यार्थद्वयसंबं
धबोधकं। अर्थद्वयबोधकत्वे सत्येकत्वात् सचसंबंध उपमाविवक्षितः। संबंधांतराभावे समसंबंधत्वादिति
प्रमाणगम्यः। इन्दुपमेत्यादि इत्यर्थापत्तिगम्यमुपमासादृश्यमलंकारः सन् व्यंग्यः। अयमर्थः अनुमानादिग
म्या ४ द्वय ४ याउपमायां नास्त्वादप्रकर्षकत्वमलंकारत्वमनुपलब्धिबाधात्। किंतु शाब्दबोधाध्यायाएवतस्याः सत्वं
चाहे नव्यं जनयैव प्रतिपाद्य इति यथा संगमनीयः। केचित्तूपमानोपमेयभावः सादृश्यरूपः कल्पनीयो नैर्णय
नीय इत्यत्र काव्ये उपमालंकारो व्यंग्यः इति व्यवतिष्ठ इति कष्टं कल्पयंति। तन्न यथाश्रुते नैवोपपत्तौ नानालक्ष (
णाकल्पनानौचित्याह। रूपके व्यंग्ये तु वाच्यासिद्ध्यंगगुणीभूतव्यंग्यता स्यात्। तथाहि नृपे महेंद्रत्वारोपं विनाख

कूमेघत्वारोपो न पर्यवस्यति। साधर्म्यांतरस्याविवक्षितत्वात् तथा च वाक्यसिद्धांगताप्रसंगः। न च रूपकत्वं साधर्म्य
मादाय पर्यवसितस्य मेघत्वारोपस्यारोपांतरानिराकांक्षितत्वं खड्गकुठारत्वादावपि प्रसंगः स्यात्। खड्गस्य
गरलत्वारोपं विना रूपकत्वे नैव खड्गकुठारत्वारोपसंभवात्। किं विना साधर्म्योपनायकस्य नानार्थपदोपन्यासस्य
द्वयोः समत्वात्। अन्यथा परस्यारितरूपकैर्वैरिकुलस्य नासंकोचवदीप्सया तद्रूपितत्वे तेजस्वित्वेन नृपतौ सूर्यत्वा
रोपस्य नवेक्रमकायाः संकोचकमेकस्फुटत्वस्य यन्त्रारोपस्यापेक्षा न स्यात्। आरोप्यायाहेतुहेतुमत्त्वे एव परंपरितं
चाधिकीं। न चिरस्मुपमाध्यमपि तत्प्रसंगः। खड्गमेघसादृश्येन नृपतौ इन्द्रसादृश्यस्याप्रयोजकत्वात्। सत्स्वपीन्द्रसादृश्यज्ञाने खड्
गकुठारसादृश्यस्य समानधर्मसाकांक्षत्वादिदं सहृन्नोल्लास्यत्वस्यां पूर्वाहाप्तेः। ननु समानधर्मत्वं नित्यरूपमाधानिरेवायामिति
सर्वमवदातं। पदत्वंगे व्यंग्यमाह। तिग्मरुचिरित्यादि। तिग्मं तीक्ष्णं शत्रुषु। नचिरं मनोज्ञं मित्रेषु। तिग्मरुचिः सूर्यः। प्रतापमे
न्यश्चाविधुराणां शत्रूणां निशावनिताभरणं तत्करोति विधुर्न निशाहरः सु। विलोक इति संयुक्तः। मधुरा मनोज्ञा लीला चेष्टा य
स्य मधुविशेषः अलीलेः क्रीडया आह तु श्रिमतिः शास्त्रतत्त्वज्ञानं। मानाश्च समुन्नतिः नयोः यथार्थस्य धृतिर्यत्र मे
ति मान्यपंडितः। तत्ते न वर्तते च प्रतिपदं पदं सपक्षविपक्षयोः श्रेष्ठः। प्रतिपत् प्रथमा तिथिः पक्षस्य भुक्ता न्यतरपक्षसंबंधा
त्मकतिथिप्रचयस्याग्रणीः पाठ्यो न भवति च। अत्रेत्यादि द्विपदत्वे ज्ञानं इति शेषः। न च द्विपदत्वज्ञानोपायान्तावात् कथं ज्ञान
मिति वाच्यं सामाजिकानुसंधानस्यैवोपायत्वात्। विरोधाभासहृति द्वितीयार्थे न विरोधः। प्रथमार्थेन समाधानं। आभास
तायाः प्रयोजकस्य पूर्वं च परत्वे विशेषविरहात्। अत्रके विलद्विपदत्वज्ञानोपायाभावान्न तज्ज्ञानं सति च तस्मिन् विरोधस्य
बाध्यत्वे च स्यात्। मृणालवलयादिदवदहनराशिरित्यादिवत्। तस्मादेकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः एकैक
स्य पदस्य इत्यध्याहारेण ग्रंथो व्याख्येय इत्याद्युक्तम्। अध्याहारादिनाथ्यपपादितत्वात् द्विपदत्वज्ञाने च प्रकृ

५८

तत्तेनतद्वितीयार्थस्य तत्संबंधस्य व्यंग्यत्वानपायात् द्वितीयलिंगज्ञाने विरोधस्य वाच्यः। अभिमतेत्यमानिराससायाह। अभिनव इति।
अभिमतो घस्वाहो। प्राप्ते रूपकैः अभिमतोऽपरिच्छिन्नः मानो मितं तद्रहितस्तत्सहितश्च। हर्षे शत्रुमित्रयोः प्रीतिं ददातीति
संबुद्धिः। असंतामहितश्च साधुत्वशोभितः सहितः। पक्षे हितश्च न्याय्यहितसहितश्च। अत्रापीति। भिन्नपदत्वेऽप्यप्रकृतत्वे
56 नेत्यर्थः। निरूपानेत्यादि। उपादानं नु उपकरणं तूलिकाद्युक्तं अत्रैव सुवर्णचित्रं नानाकारं आलेख्यं च [illegible] काव्यं इत्योऽ
शांशाः। आलेख्याक्रियाप्राधान्यं वा। ननु प्रतियोग्यनुयोग्युपादानं एव व्यतिरेकः प्रतीयते। तस्य तन्निरूपणाधीननि
ध्वा० ६ रूपणात् [illegible] तेन प्रतियोगिज्ञाने व्यतिरेकस्य वाच्यत्वे व न व्यंग्यतेत्याह। अत्रेति। चित्रेणालेख्येनाप्रकृततया वा
च्येनानुभावेन व्यंग्यस्य तत्कर्तुरप्रकृतस्य प्रकृतस्य श्लेषेण च व्यतिरेकः संबंधः प्रतीयते न त्वनङ्गत्वं न शक्यमित्याह व्यं
ग्य इति। एवं व्यतिरेकस्य वाच्यतामात्रभ्रमनिरसनमेव शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनावुदाहरणान्तरोपादाने
बीजमिति सूचितं। स्वयं द्वितीयार्थशब्देनाच्छाद्य पथिके रहस्यमाह पांथेऽद्य इति। पथिकलोत्र न स्वल्पमस्ति न
नाकप्रस्तरस्थले ग्रामे। उन्नतः पयोधरान्त्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस। पक्षान्तरे स स्थिरं शास्त्रं पन्थरप्रकृते मरुस्थले श्री
२ केग्रामे नलुनगरे। उन्नमतो नतान्नतान् उन्नतेर्ह्लावित्वा वर्तमानान् पयोधरान् नववान्। प्राकृतो द्विवचनस्थाने ५८
बहुवचनं। अत्र शास्त्रकाव्यादावारे भिन्नज्ञानशीनाधिष्ठिते ग्रामे सति यदि विधीयते दीपनेभेघे उन्नतस्तनदर्शनेन
को नाम क्षमः अन्यत्र गच्छतीति वक्तुरभिप्रायः प्रकाशितः इति वस्तुन्यपि व्यंग्ये शब्दशक्तिमूलकता। नानार्थता सा
नुपादाने प्रदर्शितिव्यंग्यानवगतेः। तदाह यदीति। एतेनाद्वितीयार्थे च शब्दशक्तिमूलत्वनादेवं कोऽपकृष्टगम्यते नासौ
नैपुनरर्थस्मृत्युक्तं न व्यंग्यवस्तुप्रमादयद्वत् वाच्यव्यंग्ययोः संबंधः। येन तस्यापि तन्मूलकता स्यात्। वस्तुनि
व्यंग्ये वस्तुतो वाच्यव्यंग्ययोरसंबंधादिति निरस्तं। शास्त्रीयाश्रावो नतमेघस्तनदर्शनेहेतुकगातानिरस्तो शास्त्रा

कथ्रसिद्धिदर्शितस्य च तः संकरः। अलंकारस्य वस्तुव्यंजकत्वमाह गाढेत्यादि। गाढालिंगनरभसोद्यते दयिते लघुसमय
सरति मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात्। अत्रेत्यादि। आदिशब्देन प्रसादहसितादिग्रहणं। गाढालिंगनमात्र
णैव पीडनभयमिति प्रत्यालिंगनस्य नवाच्यसिद्ध्यंगता। मानस्यापि येन तस्य पीडनभयं नस्वृतः संकरः। अलंकारस्या
लंकारव्यंजकत्वमाह। जाठरमिति। यास्त्वविरामविहसंती कुविवदनांबुरुहमद्यलिनिवहा। दर्शयति भुवनमंडलमन्यदेव
लाऽयति वाणी। कुविवदनांबुजानि वासस्थजगदन्यदर्शनेन नसत्तः संकरोपि सोऽलंकारस्यादिगम्यो व्यतिरेकः। कायिनि
गां वहुवस्तूत्रौप्रसिद्धांव्यंजकतामाह। वेलंकेत्यादि। वेलंकागिरिमेखलायासवल्लिनां संभोगखिन्नोरगीस्फारोत्तु
त्तफणावलीकवलनप्रायादरिद्रत्वं। वेदग्धानी मलयानिलाविरहिणी निश्वाससंपर्किणा जाता। प्रत्ताननिभुत्वेपि या
कान्तारुण्यपूर्णादिव। लंकासंनिकटांगिरेमलयगिरेर्मलयः स्वभोक्तृस्वैर्यः स्थासनसबलनस्फारावितनोतु कुलु
ऊर्ध्वप्रसृतिस्तोतनयामस्य स्फूकता। स्त्रीणामाहारदंतुण्येन तुरगी किरीतिविशेषाभिधानं। वहकाः प्रायताः। कर्प
रमंडयसिद्धके कर्पूरमंडयोद्दिवंकुटिः। वस्तुनामक्वयानिकस्वत्वनयेव नसक्तेगयाहिसंतायेन वस्तु वस्तुव्यंजक
तानुक्ताकंकारे व्यंजकत्वमाह। सहीति। सखिविरचय्यमानस्य मध्यं धारयेनाप्याप्रियदर्शनाविष्टरखकर्णस
हसेतिनेनापहृतं। विष्टरखके कौतुकोन्नरजिते। वस्तुनासहसा प्रियदर्शनादि शाहवोध्येनार्थतः संकविना। वक्रारे
णसंकरसूचनं। अलंकारस्य वृत्तव्यंजकत्वमाहत उक्तोलोकेन। आदृष्टिकरजोरसामानेस्तवलोचनयोमिन्दतोरकां
श्रुकंमलासादः कोपेन पुनाहिमे नाकांतेमिवेतो किमिवी त्यादिः प्रश्नस्य यदुत्तरय कमुत्तरं कोपेनेत्यादिरूपमलंका
रस्यन्वयः। अत्रापह्नुतिर्नांकस्याथ्यास्या प्रसंगप्रतिषेधानुपपत्याप्रश्नमात्रित्यादिश्रांतावृत्तरालंकारस्येव व्यंज
कत्वं नापह्नुतेस्तस्यास्तेन्मुखनिरीक्षणता हेतुप्रतिपक्षोद्भावनस्योपाधेर्हेत्वाभासता न विवक्षा। अलंकारमूलम

ऽऽंकारमाह। महिकोना। महिका सहस्रकारितेनबाहुद्वये सुसंगम-अमांती।। द्विवसमन्यकर्मांगीतनुमपितनवौनि। अत्रेति।
तनोस्तनूकरणहृदये स्थानाप्राप्तिहेतु त्वादाहृत्स ऽंकारणोनि। एवमिति। क्वचिद्व्यञ्जकेतनमनिषधहृदयवाच्यकत्वयात्मेदादि
त्यर्थः। ऽत्रनयवाशक्तिमूलमाह। शब्दे स्यात्। एकोलंकाररूपः। अलंऽ ऽनाच्छनोऽनलाघ्रवंऽः। राघीकर्तरिंवे नारकान
द्वत्रंनेत्रमध्येव। श्यामारात्रिर्विभावरी रात्रिवती। सिनासितालककलधमनारुणानुलेपनमनुनगावी। अत्र वंदनारकाश्यामा
पदानांनानार्थताद्धर्ह्यशक्तिरुद्धाटापदान्तरेष्वर्थशक्तिरिति स्त्री विशेषद्वरात्रि रित्युपमायानुलयशक्तिमूलतांअं
रात्रेदेनराद्र्पारिदृष्टानिसहसाम्हत्वात्। अत्र कोदितं श्यामापदस्थाने रजनीपदप्रक्षेपि स्त्रीसाम्यमवगम्यत एवशक्ति
पताऽस्मिन्संकेदेनान्यतरस्यवैव्यर्थ्यमित्युक्तं नयशाक्तिमूलोऽयमलंकारदृष्टान्तः। ऽन्यानामसारधार्नि संलेपितमूल
पश्चेनेशाद्वर्थशक्तिमूलत्वसिद्धि आगमेनस्यात्। नियामकाभावात्। किंवनुश्यामापदपरिवर्त्तेनैवविवक्षितस्त्रीवि
शेषसाम्याप्रतिपादितत्वसंगात्। नच श्यामापदपरिवर्तनसहत्वात्तत्कारं ऽनयमूलत्वेवाच्यंऽक्रनुपलत्वानिय
मतंगाः स्यादितिवाच्यं। पदान्तरसांनिध्येनेव श्यामापदस्य योगत्वात्। यन्तु शब्दशक्तिं विनाऽर्थशक्तिरनुपपन्नादु
नयशक्तिमूलो न दृष्टान्तमित्याऽऽाततदसत्। श्यामेव श्यामासती न ऽनदयती। तत्रोऽशब्दस्यार्थस्य न यशक्तिं विनानु
ष्ठानात्। ननुवस्तु नोपमायां ग्यस्योऽनयशक्तिमूलत्वसंऽनयान्कथमेकरूपकम्। मैवं रहस्यं यत्ता। नेत्यं ग्यएवगोपनो
यनानार्थपदोपादानं नरूपणेनव्याख्या। तत्र पदप्रकेवंनी स्वकत्वमूलत्वाभिहितात्। अत एव शब्दशक्तिमूलकेपि अण
एवेस्यायकतहृतं। अप्रदर्शितानि। अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिर-स्कृतवाच्यरूपत्वेन भवंग्याशाद्दशक्तिमूलेव्यत्वकं
कंरूती। अर्थशक्तिमूलान्यादाहरति। ऽनयशक्तिमूलश्चैकः। अनंतरंरूपाश्चाअस गतिरपाह। आस्य ध्वनेरीतिपरिस्फुट
नादिर्व्यादिपदेनांतरंगांतरग्रहणंनयमूलौरित्येवरोपः। ऽनाप्यसादि। प्रकृतिः स्वभावः। सापेक्षमेवोत्तमरूपाणीय

प्रत्याय नात् शापामीति मिथ्यानिरसनमात्रार्थत्वात् शपे नात्मनेपदं। मिथ्यानिरसनहेतुत्वादीरस्य च शिस्यैव शापथत्वात्॥
सखीजनमध्ये सौभाग्याभिमानगर्वितायाः एकस्याः संबोध्यत्वेन धन्यासीत्येकवचनं बहूनामप्रतार्यत्वप्रतिपादनो
यं सख्य इति बहुवचनं तेन नासंगतिः। वैदग्ध्यतद्भावाभ्यां धन्याधन्यत्वे इत्याह। अहं धन्यात्वमधन्येति। सखीप्र
ति धन्यत्वोक्ति विप्रलिप्सया तेनाविवक्षितान्वयानुपपत्त्या धन्यत्वस्याविवक्षितत्वात् अत्र वक्तृबोद्धव्यार्थस्य स्वतः
संभवि संस्फुटमेव। स्वतः संभविनोऽलंकारस्य वस्तुव्यंजकतामाह। दर्पितेत्यादि। यन्मदमूत्रपुरीषगंधेनान्येगजाः प्र
लायंते स गंधगजः। कुंभयोर्मध्यभागः कपाटः तदाकारत्वात्तस्य कूटमयं तत्र [illegible] निघ्नामायतां दृढं लग्नहुंघनोनि
खिडं। शोणितस्य शोणशोविर्यत्रिक पायोरक्तः। शोणत्रोविकवायक्तां [illegible] अनुषिंचजावेन समानध
र्मता। अत्रेक्रूपमालंकारेण स्वतः संभविना साहस्यस्य बहिरपि सत्त्वात्। अत्र लेखि[illegible] लक्षणा सकला सुरकुक्ष ,
यकारर संकाळीकृतात धर्मः। सादृश्यावगमेन तद्वगमो न स्यात्। तत्सादृश्या[illegible] पपत्तेः। तस्मादुपमापद
नोप्रे[illegible]काळिधानमित्याद्युः। तन्न। आभुविपुलक्षयकारित्वस्य [illegible] कालीकदात्वमात्रगा
मिताअसुरकुक्षयकारित्वस्यैव तत्त्वात्। कालीमहामारिः तस्या ---- [illegible] इति द्वयोरनुगमेन समा
नधर्मत्वात्। किंच कालीकृतात्त्वेन [illegible] धर्मस्याप्रये [illegible] मस्यैव तत्त्वात्। यथा लग्ना
मन्ये ललितमनुलेपाद्यो [illegible] लक्ष्मीरित्यत्र [illegible] त्वात्। अपि वा
स्यादश्रे[illegible]याः कवळकाव[illegible] स्वतः [illegible] स्यात्। तस्मोत्[illegible] मिश्राः सौम्यावग
मानं तरमुपमानगतधर्मांतरमुपमेयप्रतीयत इति यथोक्तं [illegible] मेन [illegible] तदुक्तधर्मयोरनिर्दिष्टोऽन्य
संबिन्धाहवयादित्याद्युः तन्न। उपमानगतधर्मांतामुपमेयगतत्वेनैव निर्दिष्टस्यैवान्यसंवेदकत्वात् यथा के

लासगोरस्मिस्तत्र गौरत्वनिर्देशेनोद्भूयस्य नात्र तथोपमानगतधर्मस्योपमेयगतत्वेनानिर्देशादिति। स्वतः संभविनो
लंकारस्यालंकार व्यंजकतामाह गाढेत्यादि। विद्रुमोनवपल्लवस्यरक्तानि। अत्रोष्ठविषयकेदंशमोचनक्रिययोर्वि
रोधः। प्रतियोगिकदंनात्रासः। दृष्ट्वा वचनैः संजाघ्नैर्वा तुल्ययोगितेति। अत्रकेचित् तुल्ययोगिताभेदे वाच्यत्वेनानिर्दिष्टः
शात्रवश्च व्यापादितादिति समुच्चयाभिधानात् अप्रकृतानां प्रकृतानां वैकधर्मसंबंधस्य तुल्ययोगितया कमधस्याप्य
भावादित्याहुः। मिश्रा अपितानभ्युजग्मुः। तन्नाअध्यर्थनिर्देशात्रश्चव्यापादनयोर्द्वयोरविरोधानुभावत्वेनप्रकृतयोर
कालत्वे एकधर्मसंबंधेनतदनपायात्। नवधर्मस्यगुणक्रियान्यतरत्वेनकालिकत्वेनाभावादनुपपत्तिरादवस्थाभि
तिवाच्यं। कालोपाधिः स्वयंपास्यंदत्वेनक्रियातोऽनन्यत्वात्। ममोत नद्धुद्दिः नृपबुद्धिः। चकारेणसंसृष्टत्वं। ननु
गाढेत्यादौकोपमहतं कामकृतयोरधरदशनयोरत्यंतवैजात्येन कथं विरोधः। एकविषयदंशनमोचनयोरनेनत्वादर्थे
स्यस्यतसंभविनएवव्यंजनाभेदाभेदरूपायाअतिशयोक्तेश्चविरोधस्यैवनिर्वाहकत्वं। ननुप्राधान्यंप्रधानेनैवव्य
वहारइतिस्वतः संभवीव्यंजकः। नरवलुस्वतः संभवत्वादकंमोत्तमंभवत्वादिरूढ्येनाविरोधः स्यात्। एवमुत्तरत्राप्यद्यकवि
प्रौढोक्तिनिष्पन्नो व्यंजकतामाह केलासेत्यादि। अथमतिशयवरमूलशिखरे वेणुसंमर्छनाभिवेणुकापितैः। तदुक्तं स्वर
संमूर्छितोयत्ररागतांप्रतिपद्यते मूर्छनामितितांप्राहुर्मीननतत्वविदजनाइतिपुच्छेनसमीपे पुच्छेन तेन श्रवणस्य सर
सीसमनरवमणाक्कनकमः। अत्रांशोतल्लनाकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नेनमरणाकदचयः कर्णप्रवेशेनरूपेण। एवमादि
मरणोत्पादि। वस्तुनोऽलंकारव्यंजकतामाह। दशोभिवाति। केशेषुबकालारेणमनेनसमरेऽरुयश्रीम्दहोनायथाकंदराजेवि
धुरास्तस्यहृदंकंठसंस्थापिताः। एकस्यानायकवर्तिकशेनाकर्णादृष्टौनेपरस्याः कामादिकः स्यादेव। समासोक्तिः
पुनरुत्प्रेक्षायाएवांगमसंकीर्णमिति। काव्यहेतुरिति। वकारेणएकव्यंजकानुप्रवेशासंकरसूचनं। तत्रवाक्यार्थेनिले

67/1

श्री
६०

निःकृष्टानुरागिणेनोक्तमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो विप्रलम्भादिरवस्थाभावस्थानादिकारणत्वेनांशस्य तदनन्तरं नास्यां वेत्यर्थः। नन्वे
कस्मान्नोक्तं गीतोपमित्याह असंलक्ष्येत्यादि। सामान्यं मातादिपुरोवादिनि स्तुतो धर्मः। एकोऽसंलक्ष्यक्रमः वाक्ये इत्यादि
नन्तु स्वानात्मको भेदइत्याह। शब्दार्थोभयेत्याभ एकश्च पदे। नस यौगिकानुरोधानान्तु विधानावरहाद्वाक्यगामिता
नियमः। केचित्तु प्राधिकमेतत् तमेनुगतवतीः। उमदर्थेलमपि रमित हरी कृतासिधाव्या। नहि तेवपुरिदंमनागतैस्तेनव
रतरवेदमवाध्यपद्मरात्रमित्यत्र नवरसस्यानेो गुरुपरीति पाठे नखनोद्व्यवैरिवाद्व काम्यकसंशेनस्य प्रभावो
नार्थशक्तिमूलकसंसति व तस्मिन्व क्रमादिवे विप्रश्च मनपेक्ष्यैव वाक्यशक्तिरेव प्रमाणं निरपेक्षत्यनु भातिदर्शनादि
त्याहुः। तन्न। तत्पदान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तन्मूलकतावि रहात्। गुरुपरीति पाठे आत्मनीनेष्टे वदेवीति अ
न्ये सहस्त्राऽपि राज्ञः स्यानुक्तपदं शब्दादिसमुच्चयमूलनं वारयति। अपि चाङ्गादित्यादि। ग्रामेऽस्मिन्नारादीनां पदानां व्यञ्जकत्वादि व्यंग्यतां
संक्रवान्। एकावयवेत्यादि द्योतकेन बोध्येन व्यंग्ये न व्यंजकविरोधेन नारतीका व्यंजकते। नमकुरुते। वाक्यव्यंग्यत्वेऽप्यत्र
दिसादृश्य। वाक्यस्य व्यंग्यं यत्रेति बहुश्री हिर्वा। यद्वा भारती चमत्कारः। स च यत्किंचित्पदसाध्यत्वाद्वाक्यस्यैव व्यंग्य
स्तथापि पदस्य तत्र केरुकत्वे न नवचंगेन जानते। प्रतीतिपथमवतरति। पदप्रकाशत्वेऽपि पदाप्रकाशात इति स्पष्टः। न
तेऽअर्थाद्धि व्यंग्यस्य। पदजकात्वेऽस्य पिपाठः। अत्रेति एवकेनादिपदेन राजवंशनुकम्पजातजीवितपदानां। द्वितीये नवस्तुजन्म
तस्मेऽलाघ्यजीवनत्वेपरित्याह्यन्ते किं श्लाघास्या तिरायो यावज्जीव सिद्धिरसंव्यंग्यं। एवं नियंत्रिणाद्यातिनृणामाह्। अत्र वाक्या
र्थनोद्घृत्यैकविश्रान्तत्वेनैकवाक्यता। तेन पदानामेव नदत्यस्य व्यंजकतादृत्यवधेया। एवं सर्वत्र प्रथमपि आदिपदार्थानां
नानुपयोगि सन्नाय इति न तेषु लक्षणेत्याह। द्वितीयेत्यादि। अत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणा ... कृत्वा सत्यं नति
आ रस्कृतवाच्या मानमाह रवकेत्यादि। स्वकव्यवहारहृदयं नेदारुणाय अपि तथापि धीराणां हृदय ... स्वबहुतनो नरव
नुध्यवसायामुपघ्नेति। तेरुणाः प्राणानामपि हृदयङ्गाः हृदयमेव नयस्य स्वार्थग्राहकत्वात्। अत्रेत्यादि। माहस्य वेतन

धर्मस्यव्यवसायेषुबाधान्तस्यऽंगेनीतिस्यागाजातेलक्षणामोहस्यात्यंततिरस्कारः।तत्रव्यवसायात्रध्वनेनप्रकाशितस्य
हानायत्वस्यफावप्रकर्षकत्वंसर्वत्रैवमवधेयं।अलक्ष्यक्रमव्यंग्यमाह।लावण्यमित्यादि।अस[illegible]नांप्रसंगेकृमह
त्रिपममनोहारित्वंलावण्यंरूपनिष्ठाहारकत्वातिशायः।कांतिःअनुभवकमरणाज्यांसुधास्यंदत्व[illegible]
पदादस्यादीतिनोदितिसद्दृतिपदानांपरिग्रहः।अनुभवैकगोचरानवुर्निनंकुशक्या।अस्यव्यंग्यस्यविप्रलंभप्रकर्ष
कृत्वेनालक्ष्यक्रमत्वंतन्मुखेनैवविप्रलंभस्यसहृदयहृदयंगमत्वात्।तदानीवृद्धिविषयतावच्छेदकप्रकारेणशाकोलं
वण्यातिशायोव्यंग्यस्तत्रलक्षणादिवदानांपन्वयव्यतिरेकाभ्यांतन्मूकता।ननुतदानुधास्यंदमभूदित्यादिवाक्यसहको
रणेवतदादिपदानांविरुत्वार्थपंजकत्वंअन्यथाप्रसिद्धिरूपतामनतिसमापिस्यातत्रैववाक्यस्यैवव्यंजकत्वंनतुपद
नामित्याह।यथाहेति।वस्तुतस्तुविप्रलंभसंभोगभेदेनवविपरल्लेपायोभेदादपथावत्कंमं।मुग्धेऽपदेशायाहीजा।ए
पकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः।अखिलोऽतीतोवर्तमानोभविष्यश्च।आरंभेणोत्साहाऽतिशयः।धत्स्वनकादालंबुत्स्व।
वधानबंधनेनापरसर्णत्वाकयताप्रतीतिः।वीप्सायांमुहुर्मुहुर्बोधितापनि[illegible]तंसं[illegible]त्वंतिवनः।अत्रेतिनीवैःशांसन
स्यविधानमप्राप्तप्रापकत्वंहिस्यन्ययप्रतिपाद्यंभीतेभयऽनन्दविछायबदान[illegible]नात्तेनायाअनाहार्यत्वेनय
कौत्वंनछाननगतविछायेसलुक्षितभयगम्यमित्याह।ते[illegible]नन्यनेनेनिभ्रूयदतिपाघोऽहत्रिमानुरागेणसंभोगः
प्रहृष्यतइति।तस्यकौतानतपदमूकता।नावादीनामित्यादि।रसापेक्षयाप्रकृष्टानामभौपांपदव्यंग्यत्वेरसवत्ववैचि
च्यामित्याह।नाधिक्यमितिपदप्रकाशत्वइतिपदाप्रकाशोयस्यतिविग्रहः।राहुश्रासिमूकालंकारमाह।नधिरेतिवि
मरोधाराऽन्वर्णकृतेनप्रसाधनं।मित्रशत्रुविषयभेदेनकुराकरूषिरलापरिभोगकौ।जयलक्ष्मीनिबोधकत्वात्।
विटंकृतस्लदाकारदेणान्वितोविस्तीर्णत्वात्।प्रहुता।अत्रेति।नीयमानिकोपणीय।कर्मधिनीयनः।हृत्यकतोन्यत्र

62

श्री

६२

प्रीतिवसनात्। हेतुकर्तृ[illegible]योदिरयः [illegible] यदेनः पांडवभेदः। विशासो निमध्यपुरुषानन्वयानुरूपकं। तत्रविधे
यप्राधान्ये नैवान्ययादन एवमुक्तवंशोऽहसन्नीत्यत्रहसनस्य रूपकेवाधकमुपमायां साधकमिति वक्ष्यति। श
ब्दशक्तिमूलकवस्तुव्यंग्यमाह। भुक्तीत्यादि। भुक्तिः राज्योपभोगः संभोग। मुक्तिश्चमरमुदुःखध्वंसः गृह[illegible] कर्मया
ग[illegible] एकांतोनिश्चयो विज्ञनेन। समादेशोविधिः। कथनं च आनंदो। नसमुखं रतिर्न खं च। सागमः संध्यारूत्र
सतः सुंदरस्यागमनं च। काचिदित्यादि। निनना नो [illegible] त्यागमः। एवं श्लेषकृतादेन ननु सुंदरागमनादिवस्तुनस्तत्र
पिरूपमा कथं न स्यादित्यत आह। मुख्येत्यादि। मुख्यया हि सा पदैरयं तेन सुंदरागमनस्य वस्तुनः प्रस्तुतस्य
नोपमानता नवोपमेयता संभवोस्ति स्यैव प्रकरणावगताप्रस्तुतस्य [illegible] णा च्छायामिधानात्। तेन
वस्तुध्वनिरेवेसर्थ अत्र सुंदरागमनस्य वस्तुनो व्यंग्ये नैसर्गाकं पदमेव प्रयोजनीति। पदमूलकता। अथ शब्दशक्तिमूल
कवस्तुव्यंग्यमाह। पंथीत्यादि। मायंस्रस्तरं श्रमनात्राकं उपासितं यत्तनः श्रुतं। अंभुपाकार्यं वासस्था। वासस्त्वं [illegible]
मणिरिव मणिः सूर्यः। तेन प्रकाश्यभावः पयोमौक्तिकानि संफलमेव। विश्रान्तानां अन्तिमो बाह्यांतरतः। मीकनं पुष्प
पंथातिरेकः संबंधः। अत्रेति वस्तुनाऽधुना ननु का कान्ते एवं क्रमोद्दिष्टत्वया कारणा। तेयाधुनापदार्थस्योद्दृश्य
किकता। अथ शब्दशक्तिमूलकवस्तुव्यंग्यालंकारमाह। तदप्राप्तीत्यादि। अत्रेति। अत्रोपमेयपदयोरत्राशिवायकत्वान्न च
विरहसिंत यो दुष्कृतसुकृतनादः [illegible] प्राप्तवगमादेन दर्शितयोग्यताद्व यस्याधिव्यंग्यता। दुष्कृतसुकृतयोरूपस्योपके सं
नावोन न कल्पो स्वसुखदुःखयोरत्र [illegible] पदान्याकुपादाना। अत्रवाच्येण तत्पदार्थयोरन्वयव्यतिरेकान्
विधानारे [illegible] कृतैवेत्याह। अत्र [illegible] पदेत्यादि। अथ शब्दशक्तिमूल [illegible] लंकारव्यंग्यवस्त्वाह। कृष्णेत्यादि। [illegible] रा
त्रिः। तदितरत्तेषां सर्वं दत्तैर्य। वनमरण्यं अत्र रक्षकं वा व्यसनं घूतादि [illegible] वासतिवेदकं जनं वनानि व्यसन्तो
न आसमासा संक्षिप्तं च। तत्रैव द्विगुणकर्मजिज्ञासा। अत्रेति। अर्थान्तरन्यासस्य सर्वपदस्थं व्यंग्यं कल्पनानार्थ [illegible]

ञावाद्वस्तुनोर्थशक्तिमूलालंकारव्यंग्यता। ननु लक्षणादीनां शब्दशक्तिमूलकत्वमेवेत्याह। शब्देत्यादि। अंगमुखशाप
कं विरोधोर्थांतरन्यासस्यैवोत्थापकः। ननु तस्यैव व्यंजकता। अर्थशक्तिमूलालंकार व्यंग्यालंकार माह। धनुहेति। तव वल्लभ
स्यप्रातराली दृष्टरोम्लानकमलका... ...नवव... वाकरोति ... ... मुखे। प्राकृते लिंगानियमाद्वक्तपदस्यपु
स्त्वं। अत्रेति कृतकेणाधरस्य म्लान कमलकत्वेन म्लानत्वारिदुर्गमनं हेतुरिति काव्यलिंगमाभिधाव्यापदं भिणाक
कमलकद्वक्ष्मितिरध्यिति। सुरविमुनि... धारयेयं। कविप्रौढो। ... निष्पन्नार्थव्यंजकतामाह। शिखरि इत्यादि। शशिसु
वंदन वक्ताम्रु ललितमास्का... ... एकछत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणा। यः प्रारूढः कामः। वापास्मा
नेन कामस्य भुवनराज्यकरणं कविप्रौढोक्त्यैव सिद्धं। अत्रेति वस्तुना शुद्धमरणं ... ... तेन्यत्रेति पंचम्यर्था
यार्थे तद्येनः सन्। कश्चिदपि न तदादेशापरागः मूरखः अपेतः पृथग्भूतः। निर्हरणगंधमी... ... नसाधुः। के चित्तु तथ्यो
यस्तदादेशासत्त्वरागः सूरवोन कश्चिदिति चतुर्थ्यर्थं व्याख्यान्तितदसत्। सापेक्षत्वात् समासे नस्यात्। तादर्थ्यं चलु
थ्यधिकारकृता नावात्। वस्तुमूलालंकारमाह। निशितेत्यादि। अराजकुटिले... ... यौवनदृस्य र्थ:।... करंप
रस्परसंबंधो एव प्रोक्तम्। एतौ तस्याः चातादिकरौ। अवस्था... ... ...
मस्यस्वयंकार्पणं प्रौढोक्तमेव। अलंकार व्यंग्यं वस्तु माह। वारिज इति। ... ... सं... ... ... प्रगल्भ...
येन तानुक्तवयस्येन विशुद्धजातिनविकलितस्याहारः। हारहोत्करे वारवक्षस्येन ... ... स्तनस्यता ... नोला
वैविशुद्धजाति संहतु। न... ... ... अलंकारमूलालंकारमाह। सोमु... ... ...
लः। कालितललितानिजदेहः। तस्याः स्वकीया... ... ... स्मरः ... ... धमि
वेलं सामर्थ्य सैन्यं वा। धम्मिल्लः स्मरइतरूपकं। देहो... ... ... सेनानिवेशार्थं।
गयमाह। नवेति। नवपत्रमिवा... ... ... क... ... ... निष्यन्नत्वं ६२
... ... प्रदोषज जीवनवा

घा। नवः प्रथमोदितः राजन्नीमुखचन्द्रदो ... प्रोः संबन्धः कृतिकए इत्याह। पश्यीत्यादि। वस्तुमूलकालंकारमा
ह। महति। सरित्वनवनिधुवनसमरे अंभूपाल्यासग्याना बिडश्शाह्य रोनि वारितग्यः दुर्णवमृतनः कृथं रचितं ड
णवन्नेत्रुक्तार्थं नामाप्तः। प्रसिद्धरतेऽयाधिकस्येन ख्यातेरक। कहादि ... अस्य यार्थकलाप। अलंकारमलंत्व
स्वाह। पविसंतीत्याह। प्रविशति ... हद्वारं विदार्ण वदनाव लोकयन्थानां स्कंध ... घटे हाहा नष्ट इति रो
दिषि सखि काकिधिनि घटध्वंसस्कंधग्रहणहेतुरित्याह हे सखि कंकार ... कीत्याह हे वत्रा वरोदनस्याहायिता
स्कंधग्रहणेन घटभंगस्य हेतवे कंकारस्य कृथं कृता। कारणान्तर बोधितनु सतो विरहस्य पाथिव लोकनं सहकारी
ति वेलस्यैव व्यजकत्वमित्याह। यथा वीतविश्टरवकांतां सखिदृष्टा कुटे नलरक्तरहष्टिं। कारस्परीभिजेण आ
६८ लागुरुईतिपातायिलावकोदितः। कुटो घटः विभिन्नः इत्यर्थं नतप्यर्थः। यत्रा नध्वर्स्फोटनं पुनर्भ्रीगमना
येत्याह। अपकृत्याव रिस्त्विति। अलंकारस्य कालंकारमाह। ओदित्यादि। ज्यो स्नयाभ पूरसेनवविलीये तारुण्यो
सुकुमनाः सा शृंगापि न वोढ वपरवधू रहह रतितत्व हृदयं। हृद्यायाहृदयतार तेजधो स्नामधुरसाव्याद्र्नं ता
रुण्यं हेतुरित्याह। वीव्यलिंगनेति। नायकस्य चेष्टाया अशक्यकृत्यतेनाक्षेपः। उदाहृतं। उक्तस्य काकुरवा
कमहेतु वाहमित्यादि। पदप्रकाशोनलवतीति एकस्यैव पदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधान ... नामेन
वान्नोनयना। किमूर्ध्वलो ... । पंचत्रिंशादिति। उक्ताष्टात्रसुसमदनाध्वनयः। पदवाक्यमूर्धलदैविध्ये
नवकुत्स्त्रिंशत। उनयत्र। किमर्थ वाक्यमात्रव्यंग्य ... तिधालेष्याप्नत्रिंशत। प्रबंधशमीदि। प्रबंधो पो
महाकाव्यं। अधिकारिकदा ... अर्थः। आर्थीशानेवीत्या ... अथ ... दशादश्याः संवाद
दोनत्प्रथमतः। कालधर्मेमरणे तदुपगतः का ... जा विनदृतिसंबंध। दिवाकर वतूति राज्ञा संध सान। वकुदि ६८
घ्र इत्यादि अयं संध्यासन्निहितः। वकुधिघोर। क्षसकाकलोलो ... का पगमे डीनमंसं नात्यते। नदोहजी
ति

का.प्र.टी

गा४

वेदपीति। कनकवर्णाभिरं न तु कनकाभं। तदा कनककगनकान्ति स्यस्यापि प्रसंगात्। अत्राप्रे त्यादि। यौवनप्राप्तौ पर
दारानिगमनादिदोषैर्णकृः। संक्षेपसंभावनास्यात् वाक्यत्वेनान्द आवाल्यं नास्ति जवेएवेत्यर्थः। अथ वाक्या
अविवेचकाः। वाक्यत्वे हेतुमाह। अविशंकिताइति। यावन्न नानेकं तु देश्यकं। विजं प्रमाणस्यावि श्रद्धं संवर्तः प्र १३
६४ ने नैव सुगमत्वादि त्यर्थः। तदाह लक्ष्ये त्यादि। लक्ष्यतो लक्ष्यं येक्ष्यानुसन्धेयाः। वाक्येष्विव ज्ञानं यथाः। पदैकदे
शेत्यादि। पदैकदेशो नाम सुब्न्तस्याख्यातस्य वा प्रकृत्यादिः। आदिपदादुपस्कारकः। प्रत्ययविधः अन्तरंग यादिरंगत्वेन
यस्तात्। प्रथमस्यागमनुपग्रहश्चेताद्विविधः। उपग्रहश्च यत्रात्मनेपदादेः परस्मैपदत्वं पर
ह वापि मन्यन्ते तमुपग्रमित्यूक्तदिशा आत्मनेपद परस्मैपदगम्यो ऽर्थस्यविशेषः। द्वितीयो निपातोपसर्गक्रम
वचनीयादिभेदाद् बहुविधः। तृतीयः सर्वनामप्रवृत्तिनिपाताव्ययीभावादिवचनादि भेदाद्द्विविधः। त्वामं त्र्येणाथवि
स्वायनादेणां पदैकदेशता। रइइत्यादि रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्ध नयनं पुरुषस्य रुद्रस्य तृतीय श्रीः
नयनं पार्वती परिचुंबितं जयति। रतिकेल्याहृतं निवसनं येन करकिसलयाभ्यां रुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयं ६४
नांतयुगलांतपदान्यां कर्मधारयः। केचित्तु रतिकेलिहृतनिवसनी यः करकिसलयो येन रुद्धं यस्यविलगनयुगलं यस्य
तिविग्रहमाहुः। तदसत्। हृतनिवसना किर किसलये नेत्यादौ प्रमेयत्वान्। प्रकृत्यं तस्यव्यंजकत्वं अन्वयव्यतिरे
काभ्यां मुद्रयन्नाह। नत्विति। हेतुमाह समानेपीत्यादि समानमाच्छादनं। ग्रहत्वादिरुक्तं। लोकिकं प
रिचुंबनं तु प्रधानोपकरणत्वेनाह तत्रा लौकिकलक्षणलिंगयादिना अन्तरेणोति तदेव तु चुंबनादि प्रधानमेव प्रकृष्टं।
वर्मचारादि तौ वानुगुणत्वात्। अत्र मुक्तोत्तरा गातिरक्षं चुंबने लक्षणादि संपात्निशायकत्वातिशायपोषणात्। तत्र न
पतद्विपर्ययेण जयति। नागम्यन्तर इति तत्रान्ते प्रयोगः। ते न राजगतिराया चार्थप्रस्वेव यं जकत्वं नोन्नपर्वं प्रतीति

५२ म८

अनुगासनेन तत्रशात्रुप्रसंगमात्। एतेन समुद्दिष्टमेवपदं वाचकं। प्रकृतिप्रत्यययोस्तु स्वस्वार्थे व्यंजकत्वाविष्ट
रूपयोर्व्यंग्यौ निरस्तं। तयोरुपपत्तौ व्यंजनानन्तरमस्पदे व [illegible] श्रयं ध्येयं। नाम्नो व्यंजकतामाह तथेति। श्रेयानि
त्यादिश्लोकं प्रकृत्य प्रियत्वेन प्रसिद्धः [illegible] पथ्यादिरूपतया [illegible] निमित्तार्थप्रतिपादनतः। स्वात्पथमपाकृत्य श्रे
तिश्रेयानिति कालवृत्तिपरस्य रविरहाक्षमतामुपमता सोलकः। [illegible] निरोधे प्रीतिसंपुटे प्रणाममर्थं वहां
डकौगरूकत्वमौ [illegible] नुद्रणां स्पृजन्नीवीबंधो यत्रधारणप्रणामां अभिनेत्व [illegible] तोनीवीबंधस्यैलं
बनं अत्रेति औणादिघ्नरादिव्यवच्छेदो व्यंग्यः। सबसंकोगसंबाधे [illegible] संयोग [illegible] पोषस
र्वपाथिपथ्येति लासकोनर्तकः यथाप्रसंगः। अत्रेति औणादिकरूपप्रत्ययेन [illegible] रणपदमाहि [illegible] मिश्रप
दं नानुमतं। किरातनमांसीति कर्तरि [illegible] सन्तस्य किरणापदस्य मस्खवाचिनः [illegible] नाभिधानेहिं किरणपदं
संयं। साध्यत्वसिद्धत्वेन व्यंग्ये इत्याहतिङ्न्तसुपा वेति। किरणानिहयोः सिद्धं साध्य [illegible] परीत्येनकारणकार्य
पौर्वापर्यविपर्ययरूपकातिशयोक्तिर्गम्यमानानिष्पत्तिशीघ्रत्वाविते व्यंजनकाः [illegible] नकाले स्योद्दीपकत्वमव
र्णः प्रसाध्यते। रूपप्रत्ययेनेति ननु रूपप्रत्ययवाच्यस्यातीतत्वस्य कथं व्यंग्यत्वमभिनिवेश्यते। तदुपस्थितेः श
क्यत्वेप्यनुक्तस्य व्यंजनेकसाध्यत्वात्स्वार्थप्रकृतिप्रधानं यथाभिन्नातीतत्वानुरूपे रूपप्रत्ययस्याशीमसादृश
प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थानुभावकत्वव्युत्पत्तेः नव प्रकृत्यर्थेनैवान्वयः। निष्पत्तिप्रकृत्यर्थस्यातीतत्वस्यातीतत्वबाधेनायोग्यत्वात् नव प्रकृतिप्रत्यय [illegible] अतीतत्वबोधनादेकवै
यर्थ्यं। सकेदेनान्यतरस्य वैयर्थ्यात्। तस्मात्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थानुभावकत्वं रूपप्रत्ययस्य व्यंजनयैवेति
यद्यप्यतिशयेन द्रुतसं [illegible] निरस्या। प्रकृत्याप्रसाधितस्यातीतत्वस्य पुनः रूपप्रत्ययेन प्रसाधनमतिशयाव

गतेसं।

गमाय। भुक्त्वा भुक्त्वेत्यत्रादिती यथा भुक्त्वापदार्थयथा भुक्त्वा त्वातिशयावगतिः। मानयन्तीं तारासमानकाली नतामेव
मानयन्तीं नतातिशय इति। रूपान्तरमाह। पृथावेति लिखन्नित्यादि प्राणाई यदर्थं तदिति समासः। अत्रेति नालि
खनालिखनस्य न साध्यत्वमित्यर्थः। प्रसादपर्यन्तस्थितेरेव तत्त्वं। तदाह आधावतीत्यादि। तथेत्यादि स्थितेर्वर्तमानत्वं
वर्तमानताया प्रत्ययवाच्यत्वेन व्यंग्यमाह। नासीति। स्थितवती तत्ताया व्यवच्छेदो व्यंग्यः। भाभिमितीति। अधिकरणता
मिधानेन ताकांक्षितस्य कर्मण उद्देश्यत्वं प्रतीयते। नयनतयेत्यर्थः। तदाह नहीति। गामेत्यादि। ग्रामारेह ग्रामेवसामि
नगरस्थितिं न जानामि। नागरिकाणां पतीन्हरामि याकुर्वामि साकथामि। नगरस्थितिं न जारभर्या इवैहग्धी त्यर्थः।
65 अत्रेति षष्ठ्या अनादरो व्यंग्य इत्यर्थः। अत्रांशः। षष्ठी चानादर इति अनादरविशिष्टायाः षष्ठ्या अनादरस्य वाचक
त्वं न वाचकत्वं गौरवात्। अत एवानादरे गम्यमान इत्युक्तं। गम्यमानत्वं व्यंग्यत्वमित्याहुः। तत्र। अनुशासनस्य वा
चकं विना तान्नियामकत्वात्। गौरवस्य बाधकत्वे संख्यादिष्वपि प्रसंगात्। षष्ठी चानादर इति अनादरस्यानुशिष्ट
त्वात्। प्रकरणापेक्षणे नैव गम्यमानतोक्तिः। यस्तु नतरु नागरिकानुत्यपहायत… तेषु नादरः प्रतीयत श्री:
एव। तत्र व्यंजनैवेत्यर्थः। रमणी यदित्यादि। अतीतकालोपदेशाद्वर्तमानं… गम्यते। मदनोपक
वासितस्यास्य स्थितेर्न वर्तमानत्वं। न बाध्यत इत्यर्थः। …नेत्यादि… तेषां… तानां ताम्रकृतानां त
स्य प्रेम्णः। तथा ऊणितानां सुंदरदृशां जातमवस्थानं। बहूनां नानाप्रकारता। एकत्वमेकरूपत्वात्तस्य कवेः काव्यानुरू
रथ्या… प्रत्ययाहसौ वितानस्य वाच्यएवेति। द्वितीयादि… अतिपाद्य… पुरुषेत्यादि। पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः
रे इत्यादि सा… संबोधनो। स्थिरं प्रमयत्रमहिमानं यमुवो… हेलां लीलां… अंतर्नीय लब्धप्रकाशामित्यर्थः
किं मन्यसे विहरिष्यामीति मध्यमः। तमयारूपमध्यमपुरुषसंदेहतया… अनुशासनं। प्रहासे मन्योपपदे मन्यतेरुत्त
म एकवच्चेति अत्र प्रहासे नोत्तमपुरुषस्य… प्रतीतेः। नरसैर्वाक्यार्थः। पदार्थसंसर्गतानिरहात्। किंतु ६५

प्रह्लादो विवक्षितो अनुशिष्टेन पुरुषस्य सर्वे न लब्धव्यम् इत्यर्थः। येनामित्यादि। एतेन नीतिवक्तव्यवच्छेदः। दुर्व
कतयाते संमताः दुर्बलत्वे न ज्ञानवाः। तेषां विकल्पा नरा रणेः कथं नीतिरीतिशरणो ज्ञो रक्षवीरैरेः कि
त्यर्थः। नवा दुर्गो नवनुल्याः पराक्रमन न येत्यत्र परस्य नस्य पूर्वनिपाते न प्राधान्यरूपमार्थेन तत्संगम्यते। न
वयश्चार्थ्यं तं द्वयोरित्यनेनानुशिष्टस्यार्थस्य कथनं व्यंग्यतो लिवाच्यं आश्वियाम न नु रामस नात्। वक्तनोर्थि
नस्य परावीनि पीत नाद। प्रथने त्यादि। प्रथनं स्वतमेवाख्या प्रवेशानः सरणहेतुता। विबुधैः शत्रुभिः दिवसं
यायावधिसिद्धमनाहार्यं। पदस्थानां क्रियाविशेषणं अत्रेति क्रियासमाप्तिरपवर्गः। लावविजय लाजएव
नवति फलसिद्धावेवेच्छाविच्छेदात्। नर्यो नूयद इत्यादि। तद्विद्योतिरथ्याविशेषणं। वल्गी प्रासादोपरिमंडपः।
मैवत्रधनमकुद्दमात्। कुंगमुश्चदेरास्तं वातायनं तन्त्र स्थितापरयति ननु तेन अनेन वर्त्मना कदाचिद् यं परस्ये
दिसखिभिस्य तत्र शरीरमर्पयितीत्यर्थः। साक्षाद्दृष्टेत्यत्र यः। तेनेंदुः आकादत्य दासमः। कुम्भ नद्रकत्र इंद्रजाके पाम
वित्रवसाक्षात्स्वप्नोपदर्शनं भिन्नि। तेनसाक्षाद् दृष्टेति नरागो स्फुटतां। लालितकालितेरतिमनोहरैः। तान्याति
गृह्यातिः कथितम् धितिकर्णकेन महान्वयः। कथितवयेमालतीयात्रेयायां न संगवक्येस्फ पक्रमे मालतीमाधवे
कामंदकतः कीरियं। अनुकंपायादि। न द्रुक्तं। अज्ञाने कुशिले सेवदयायामनुकंपनेदृति। अनुकंपाथं येनांगसौ
कुमार्येणदुःखकृन्मत्वा नचिकारिल दारा विप्रलंभः प्रश्न यौ। पादच्छेदतापारच्छेदो विरतिः। सकल्यानिक मलस्य
कयं जकान्तः। विवको दो शगुणाविनागः। महामोहो दस्व वल्लभो। नो विपरीतबुद्धिः। अंतर्मनः ऊडयति। त्रिप्य यथा
हसितितरोधनो। तापं विरहज्वालां। अथ वाऊडवूसताप कसयोर्विरोधः प्रत्याहस्येति। ध्वंस प्रकर्णेन समूको

नंकृत्कालत्यक्तः । स्तं वेत्यादि । गर्वा किमुखं न कुमारिनं । एवं शृङ्गारप्रयोगं विना विरहमानमनु निहन्निष्यते । निपात
स्योति । वक्रादृश्यव्यंग्यतुल्यप्रकाशनत्वयाभीरुप्रकर्षः । रामोऽसावितीत्यादि परस्थिस्य खंड एवं निपातो वधारणे । अत्रेति
मा२ महीतिनयेन प्रकाश्यमाणत्वमसावित्यस्य ननु यत्र कुत्रचिदिति । बकुलवचनस्य दोषवच्छेदो गुणोऽरिरस्य
व्यंग्यं न [illegible] सर्वनामित्यादि । आत्मन [illegible] धाय [illegible] बकुलवचनस्य [illegible] लवयंजनयैवता
ह । सर्वाक्षेपिणइति । अत्यपारि [illegible] वाजिविपर्ययः । अत्राग्यार्थाभिधाने व्यंग्यसामान्यार्थाभावान् । संपत्तिसोमा
व्यालोकः प्रतीयते न नु ध्वंसः । नरुणमणीत्यादि । कला नमुप [illegible] चोरयेप [illegible] अत्रेति स्वरूपस्य त्वादिसक
66 ल्य इत्यन्वयः तुल्यत्वं भावा [illegible] त्वादि [illegible] आपात । पूर्वविरोध इत्याह । एषां वाचकत्वइति । एषां इमनि आदीनां
लादीनां च वाचकत्वं प्रत्याय नं तत्र स्वरूपस्यापि विशेषोऽस्ति । तत्र लोकान्तरिणमापादयति यथा चमत्कारेत्यादि । चमत्कार
एव तत्र मानभित्यर्थः । इमनिपात [illegible] प्रत्याय्यमाने यावत्त्वेलोकु [illegible] प्रतीयते । ननु श्रुतिकट्टना तत्र सर्वे [illegible] श्री
गुणवमाक्षिकप्रतीत्या भेदः । एवं सर्वदिक्षु [illegible] प्रधाने नाव्ययीभावेन [illegible] कालानुपयता
कूलताग्रस्य जगद्वशीकरणं प्रकाश्यते । मौक्तिकमिति । [illegible] आधारत्व [illegible] ता ६६
स्योदित्याह । विशेषणइति । नन्वेवमिम निजादीनां माधुर्यादि [illegible] तत्र [illegible] व्यंजकत्वता
विशेषा [illegible] रित्याह । वर्णरिवनामित्यादि । गुणास्वरूपे [illegible] माधुर्यादयः [illegible] संपुव्यंजकत्वे
कुलावेनवर्णादिवृत्तिवत्स्वप्रमाण [illegible] अन्यप्रतीतिस्वरूपाणांस्व
स्वविषयाभिव्यक्तिरिति न [illegible] परस्पर [illegible] व्यंजकत्वज्ञान

शानस्य गुणशान्ताधीनत्वादित्यर्थः। तुल्यइतिपाठेन समाधीनः। वर्णादि व्यंजकत्वाविशेषापत्तेरिति। अपीत्यादि
कासिविवक्षितेनेत्यनेन स्वायत्तकं वाक्यप्रबंधः। पदसंधिसमन्वितेनेत्यादेरेतत्पर्यायेष्वित्यादि स्थानेष्वित्यनेन वाक्यनाटकादि
पदार्थप्रकरणादिपरिग्रहः। तेषां रसप्रतिव्यंजकता। तदुक्तम् एक एव भवेदंगी शृंगारो वीर एव वा। अंगमन्ये रसाः सर्वे
कार्यो निर्वहणेद्भुतमिति। निर्वहणं समापनं। एवमित्यादि। एवं भणिता न्याये पदवाक्यप्रकाशनप्रत्यायाद्इति पदवाक्य
वर्णरचनादिवर्णरचना प्रबंधव्यंजकताभेदानाह। आदिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् — — ग्रन्थनेन ये न त एव भणिता
स्यामित्युक्तं। एकरूपं वाच्यादिति। एवं भणितोः पंचाशद्भेदा ध्वनेर्व्यंग्या अथशब्दकृशब्दस्य लक्ष्यक्रमस्य पदे वर्द
शरचनाप्रबंधप्रबंधव्यंग्यत्वेन परे पंचत्रिंशद्भेदा इति संकलनेनैकपंचाशद्भेदाः ... प्रख्याता इति। पूर्वभेदानां द्वंद्व
नेनेत्यर्थः। इमेषु शुद्धभेदाः। संकीर्णभेदानाह। संकरेणेत्यादि। स्वभेदैरेकरूपं ... तासह तेषां संकरेण संसृष्ट्या
चेत्यन्वयः साधकबाधकप्रमाणाभावेन संशयस्यादयनाद् एकव्यंजके व्यंग्यत्वेनैकव्यंजकानुप्रवेशः। उपकार्यो
पकारकत्वमनुग्राह्यानुग्राहकभूता परस्परसापेक्षत्वं संकरः। तत्रोक्तरूपत्रये। अथवक्रमेवएक विनापरस्य तत्त
दिनाविरहात्। साधकप्रमाणैर्निश्चितानां पृथग्व्यंजकानुप्रविष्टानां स्वातंत्र्येणावस्थितानां एकपद्यास्तित्वेऽवस्थितिः
संसृष्टिः स्वतंत्रानान्योन्यापेक्षणमित्याह। निरपेक्षतयेति। वेदेत्यादि। एकरूपं वाच्यानां द्विरूपं वा ... ये
त्रसंलीनत्वे यतैर्वेदयुगितैर्धनाः वेदाः चत्वारः स्वर्भिदुरश्वयोपि चत्वारः वियदपि बिन्दुः खं इन्दुः एकः अंकस्यास्त्रेनत्थै
वसंश्रयेन ... अंकानां च क्रमेण स्थापनमित्यंकस्थानेत्वपरीतः। यथा चतुरधिकचतुःशन्य एकादशसहस्रेण भव
ति १०४०४॥ वस्तुतः पुनरियत्तीनसंख्या पूर्वसूत्रं वमिश्रणेन गणार्थायापरपरमिश्रणानामेकादिसंख्या
क्रमात्। वेदखाब्धिशराः ५४०४॥ अत एवावस्थितालंकारे जातिर्विरुद्धा जात्यायेत्युक्ते गुणादिरिति त्रिकिः

क्रियाद्वारा स्यामथ इत्यंद्वयेणैवेति नेदं रोति जाति क्रियागुणद्रव्याणां विरोधे दर्शात्वस्यादि धास्यमानत्वात् अन्य
थात्र त्वेकं वस्तु द्वे पोडशत्वमेव स्यात्। गुणजात्योर्विरोधस्य जातिगुणाविरोधानुद्भवत्वेन गुणविरोधानां त्रिसा
देवक्रियाद्रव्याविरोधयोर्द्वित्वैकत्वे। एवं यत्र कृते थतिरसंक्रमितत्वेन तिरस्कृतवाच्ययोः परत्वसहवस्य
यानिश्चेयं पूर्वेणसह परस्यापि तदेवेति दिनाद्यक्रम एवानेकपुंसंख्याक्रमः। क्षणदा घूर्णितकीदेवरजायया सुत
गाकम्पिते नेत्रता। रोदितिपश्चाद्भागवेड [illegible] नुनीयताविरकी। क्षणदा घूर्णितकीड सद्यातिथिः। पडोहरोरुहम्प
श्चाद्भागः अत्रेति॥ अनुनीयताप्रुपरुद्ध्य तां सांत्वारोदनान्निवर्त्यतां वेति। साधकबाधकप्रमाणविरहेण तात्पर्य
67 र्यसंदेहात्संदेहः एकस्यापभोगस्याद्वयत्वेन संदेहस्य नदोषता। रोदनानिवर्त्तनं पूपभोगएव तात्पर्यं। किंतु बाध
विरहात्नलक्षणेत्याह। उपभोगएव [illegible] परसंक्रम [illegible] शोरूपहरन्ती। नथोति। लंपकस्यास्य [illegible] घते
नत्वयाप्रकलं नापैति। घनामेघा एवा घनानि निविडानि वियदिति विस्तीर्णे। पत्नयत्ने नपुष्ट [illegible] स्मरणाया स्व
तः परतो [illegible] पक्ष्मलासीत्करिणः दिताः निःसंयोगेशीघ्रयाहि तेन मंदता। अत एव दनुस्यानि विड्नो मंदज्ञानेना
नुसार्यमाणत्वात्। पयोदसुहृदां मयूराणां यो मोदकति। मानृणां सुहृदां मु [illegible] नेमनानंदो [illegible] तैवेति
त् [illegible] केकाः केकाराणिस्वा [illegible] सुहृसदनेन मयूरा [illegible] आनंदजन्यत्वे हेतुमाह॥ केकाइति। मयूरावि
सेव्यसुहृदः। आनंदेन कंठआप्यायाद स्फुटता। माधव [illegible] बाहुपाशेन। कामंप्रकृतं ह [illegible] षकवत्। अ
र्थांतरसंक्रमितवाच्यलक्षणयारामोदुःखसहिष्णु [illegible] श्रवणाविरोधे घनादयो निवार्यंता ९)
मित्याह सर्वमित्यादि। नैव मम दुःखाः तत्र हेतुमाह कठोर इत्यादि। कठिनहृदयस्य किमपि न दुःसहमित्यर्थः॥
वैदेही विदेहराजपुत्री स्त्री त्वं नरा आपन्न [illegible] नवसुकुमारत्वेन याः दुःखानि भसं [illegible] न विष्यति। ओ विष्यति नस्या ८)

ऽ॥ वनेन नलंकाद्यत इत्यर्थः। स्वोद्यानि शाये इह हेति त्वयोऽनिपुणैः [illegible] सिदं कस्येव दनीतं सीतां संबोध्याह। देवीति प
मनुष्येषु तद्रूपस्यादृष्टत्वाद्दाक्षिण्येन संबोधनं। अथ वदेवत्वेन यथ्य मुद्रितं। अत्रेति। इदं च प्रकरणकाप्रधानस्य
लोपस्यापि सौभित्रस्य वसु इहस्य कठिनेषु वेतनेषु संभावा [illegible] पन्नापि [illegible] हे [illegible] संदेहेन तेनदति चायोः
यंग्यो। लोपस्तु इत्थं योः सर्वथान्वयानुप्रवेशात्। कथं यो रत्यंन निरस्त्रा र [illegible] रिति। संदेहानुयायानु
प्रा हत्वैकव्यंजकानुप्रवेशाद्वा विरहादिति भावः। अर्थात्तरोति। दुःखसहिष्णुत्वे [illegible] स्यरामस्यैवान्ययोरस्य
वक्तीति करसहस्रसंपाते पि प्राणधारणात्। मानि न्यक्कारोत्थं व्यक्तत्व [illegible] कानि रूपायितयोः लि
मितु इह सदर्थं व्यंग्ययोरनुया इत्यस्तु कमैव। तत्त्वां सहार्थं निरस्य [illegible] र्थस्य संकर इत्यन्वयः। रा
मपदस्यादिदुःखसहिष्णुत्वेल क्षणया व्यज्यमानस्य राज्यत्यागवनवासजटाधारणादिकमाहारस्त्री
वियोगादिपात्रतायाद्दुःखसह [illegible] नातिशय [illegible] वगमेव कालिः शोकवैगर्ध्य निर्वेदादिलः पोरिपुष्टो
विप्रलंभः प्रकाशनाद्दृतिदुःखसहनातिशय। कञ्चानि रसत्व योरेकद्वारा मवर्थे अनुप्रवेशाद्व्यंजकत्व ना
नुप्रवेशः संकर इति भावः। ननु विप्रलंभास्वादे पस्य नौषि गुणी भावे कथं तस्य ध्वनित्वमिति चेत् रस
संचाय्यतः प्राधान्येनैव ध्वनित्वात् आस्वादे कुसर्वेषां गुणीभावाप्रतिवारणे वस्तुकमसैव। अन्यादिनिप
सजातीयविभिश्रितं लक्ष्यक्रमालक्ष्यत्रयं स्वरूपं न्यंतरं॥ ॥ ॥ इति [illegible] प्रकाशविस्तारिकायां ध्वनि
विस्तारो नाम चतुर्थ उल्लासः॥ ॥ ॥ एवं [illegible] नेयानिर्णीते प्रभेदा जातिनियतभेदा
नन्यून्नातिरिक्तान्नाह। ध्वनिभेदा [illegible] प्रधानानंतरं नेयाम्भेदाः काङ्क्षितत्वात् अस्फुटं सहृदयैरपि ज्ञातमिति।

पत्र-८१ न६

वेद्यं। अपरस्य व्यंग्यस्य वाच्यस्य चांगमुत्कर्षे वाच्यस्य वाक्यार्थस्य कुतोपि वैगुण्याद्विश्रांतस्य सिद्धविश्रांति
रंगांगिता न। अस्फुटं सहृदयैरपि झटिति असंवेद्यं। संदिग्धं तुल्यं वा प्राधान्यं चमत्कारितासंदिग्धं वाच्यहे
तौ। व्यंग्यहेतुत्वेनेति निश्चितं। चमत्कारे वाच्यव्यंग्ययोर्द्वयोः प्रयोगत्वेन तुल्यता। काकुर्ध्वनेर्विकारः स्वेनाक्षि
प्तव्यापृतिप्रकाशिता। असुंदरं चमत्कारे वाच्यमुखेनातिरोहितं। एवमगूढत्वादिभिरन्यैर्व्यावलक्षणैर्धर्मैर्गु
णीभूतस्य व्यंग्यस्य भेदस्य निष्टाः प्रकाराः नन्वेवं जात्यानि। एकस्यैव प्रकारावच्छेदकभेदेनैव ध्वनिर्गुणी
भूतव्यंग्यताश्च। अष्टाविति। न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय तेनाप्राधान्यं संदिग्धतुल्यप्राधान्येति
मध्यमान्त्रावि धेयतामात्मातिरस्कृतं। उपाधिवैलक्षण्यस्य दुरपलपत्वात्। कामिनीत्यादि। कामवृत्याहि कुच
कलशौ नावदग्धविदग्धे च यथा अकाव्यतेन हृतं नकुलं। नीं श्री पयोधरयुगं वा न तांत्रि [illegible] प्रभाञ्जो न
नोगतं शरीरं न दृष्टांतिलतां निरूढ ॥ अर्थोभिरामधिहितः पाहन श्च कश्चित्सो व्यंग्यमीतिमरहृद्वधूकु श्री
चाकुः॥ इति। अभिहितो विदग्धे पुपिहितस्तदन्यत्र। अगूढं यथेति। अगूढस्य चेत्प्रथममुपादानात्तस्यैव कृ
विवरणाद्वल तस्य स्वेति। अगूढं यथेति पुनरुपादानं सुगमत्वाय यत्पदादुक्तं तद्विसूत्राविवरणयोरगूढ ६९
स्यापाधेरे वोपादानादुपधेयस्यैवलक्षणत्वादतो भेदेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् यस्येत्यादि। किं करोमीति सु
हृत्स्पृष्टस्य निर्विषास्यकस्याविद्यमुक्तिः। असुहृदितिवन्यो ह्यसावस्य व्याघातते नाज न्माधिपक्षातिरस्कृ
तिः कर्णीकृत ह्रीत्यन्वयः। शरणागत स्यवनतस्य कोकृत्याकर्णवेधनाभिति प्राप्याशयः। वारणावादन
ताताकर्णवेधनेनातिरस्कृते रवहेतुना इति तिरस्पदनादेस्येत्युक्तं। गुणोत्कर्षेण यस्य प्रथनं तत्तथैवानियोजके
चित्तरंजनं स्यात्। सरपपरश्च ध्वंकृत्य। निकृष्टतामापन्नाः संप्रति नगुणरा आवहामि करोमिजीवान्निनोति

लि६

जीवनतोऽजीवनत्वात्स्वावेदनेबाधः। श्लाघ्यजीवितत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रस्तावेन नादेन कष्टजीवितत्वागमः। अनुतापा
देवजीवनं निंदती स्वनुतापातिशयः सर्वजनसंवेद्य स्वादृक्... वंचकुष्टजीवितत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं वदंति तेनव
दंति जनः संबंधे श्लाघ्यजीवनात्वगमपञ्चसंगा... ग्राहकसं... लेपं जनयतीति निरर्थकस्यात्
ल्पनीयत्वात् स्येवल लक्ष्यसंनाप्ति तत्संक्रमः। अत्र गृहे टेका... धनिरसं... यस्य व्यंग्यमुपा
...मगृहपितृसौचव्यंग्यागृहपत्यामन्वयः। एवमुत्तरत्रापि... मनिद्रमुकुलं कोकनदं रक्तोत्प
ल पुंस्त्वे घंगेपुरःकरेणुसमन्वयासिद्धागता। गायनानामगेषु पदवाक्ष...। मधुदेवेन मत्तता। गो
ष्ठी वंचनेन मधुपानामिति बहुवचनं। मंजु मनोहरं मत्तानां यथा मथा... नाना...
पिडातः १ दीर्घिकासु मध्ये... सदा सान्निध्यानोत् नवस्य प्रथमस्य पुष्पावि... नानावसनेन
छन्ना नामलिरकत्वाद्धिशिष्यालिधानं अत्रेति पुंवनस्य वक्रे संयोगस्य... बाधात्। संयोगे लक्षणा
तस्य च प्रसूतावेर्ज्जोव्यंग्यः। तस्य च मन्मथोद्दीपकत्वं व्यंग्यं। ... अत्रासीदित्यादि। कान्तो
बोध्यागमनावसरे पुष्पकविमानाविहरे सीतां प्रति रामोक्तिरियं। बंधनविधिरिति विधुरतिक्रमेणे...
मानताछादनं। ...सत्यापादनया... धापनं...
आकुलः। ... ईदृजितापि लक्षणेवीर... दिवमहेतीति दिवा...
लोकांतरीडे लोकं... एव साधिधं स्थापितः। अनीहन्नापि... वस्थापितः। क्षितस्येकस्य च
न्नापारं... लक्ष्मणस्य द्वारैः... सप्रसावन्नितात्। सदातन सान्निध्य

काव्य·टी तेनकेनेति पदद्वयोऽयमेवार्थः दर्शं नवलक्ष्मणपदसं प्रसिद्धं धनुर्ग्राम मयेत्यध्याहारे विलंबाभावात् विरोधितापर्यग्रहाये विलंब ७

प्रकाशनं। अतएव लक्ष्मणेनेति नोक्तं। अहंकारप्रकटनप्रसंगस्य चाप्राप्तेः। सोपमर्दानेनेनेमयेत्यपहायकेनापीत्यु
क्तं। अविरवहेळया। छिन्नप्रकटच्छेदनेनाटवीत्वरूपणं। दिदक्षिणानां स्थानानां सीतया नवनवप्रीतिदायि
त्वादद्वे सस लक्ष्मण पानस्यनवीकृततं। अत्रेति। अनिष्कासितावि शेषस्वेनाक्रमः शत्रौ मयेत्यर्थो व्यंग्यः। स्वयमसि
69 द्धि बन्धादग्रहणं दृश्यमेकेनामीति। पदान्तरोपादानेपिस्वप्रतीयमानस्यार्थशक्तिमूलकता स्यात् नावगन्तव्यमापादय
ति। तस्येत्यादि। अयमाशयः। अपिनावेत्यनेन न वलक्ष्मण शरसमुद्रयरूपसाहित्यतात्पर्यग्राहकत्वं। नास
पर्यग्रहः। रामकर्तृकक्रियाप्रकरणात्सचावगमात्। तेनोमयेत्यध्याहारादस्यार्थप्रतीतौ गरलतां विरोधिता
त्पर्यग्रहान्तरायिणः प्रतीति विलंबादर्शनात्। यत्र पदानुसंधानेविलंबस्तत्रैवाक्रमः। यथास्तेषामुक्तेत्यादौ न
चैवं कुलंभरेरित्यत्रास्याप्रसिद्धि रितिविशेष्यपदस्य झटित्युपस्थापकताभावात्। ननु कथं शक्त्युत्थमिरूक्षवस्तु
कं सत्योजोदाहरणमिति चेन्नैवं। प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन प्रतीयमानस्य व्यंग्यस्य द्वितीयार्थस्या
स्य वाच्यार्थस्यसंवेद्यत्वेन गूढत्वात्। एवं वक्ताभावाद् व्यंग्यपिलुन्यायक्रमपुनरंतस्य संगः। वक्तव्या घनु
मारस्य वाच्यार्थस्यसंवेद्यत्वेनगूढत्वात्। अतएव पदव्यंग्यमेवोदाहृतं। वाक्यव्यंग्येषु तु वाक्यार्थप्रतीत्यव्यवधानेन न
स्थानस्य बधंधायकत्वात्। अतएव पदव्यंग्येषु वोदाहृतं। वाक्यव्यंग्येषु तु वाक्यार्थप्रतीत्यव्यवधानेन न
सदित्यवकाशः। एवमन्यत्रस्वयमूह्यं। अपरस्त्वेति। वाक्यार्थीकृतस्य प्रधानस्यार्थरसादेरसादि वाक्यस्यानुरण
नरूपमिति यथासंख्यमन्वयः। केचित्तु अनुरणनरूपमस्य तेवाकारं पठित्वा वाच्यस्य रसाद्यनुरणनरूप
वेतियोजयंति। तन्नचारु। रसस्य वाच्यांगतासंभवान्नेत्यकृदितप्रबन्धस्य चिरन्तरशरधववनानुपालनत्वसनी
निरस्तं नवाकुत्थ कारररक्षः क्षयं च मह्यमाई इंगरण्यमीदांत्रयस्थिताने रूपकूरणोपि रामोरघोसिजिगाये

निराम वेदगलवीरस्य वाच्यसर्वरण्यकस्योत्कर्षकत्वेनांगतामा वादमत्त्वमहतां चोपलक्षणं लक्षितउदात्तालंकारे मह
तोरस्तनोत्कृष्टमनक्षिणिसंगतावोता कोपुरुकेवनीतिवाच्यो दृश्यस्थवचनपाकनावगतेपि रविषयेरस्यास्येताव
एवतस्यांगत्वावात्। पिरुतकथंचनिरूपकरणस्यजयदस्यवंगत्वेऽसंती नरसादेर्वाक्यांगत्वेनि। यथासंख्यान्वयानि
प्रायेण क्रमशउदाहरणान्याह। यमित्यादि। समरत्वनितस्यनभिश्रवोहस्तस्यदर्शनेनतद्भूपनांदिलापो यो अयं
छिन्नः सदवस्थः तामवस्थामाहरसनेत्यादि। अत्रपूर्वावस्थास्मरणोद्दीपकारितिस्मिन् अनो छेदेनान्यनासादित
स्त्रेहशोकं ओत्थक यंती करुणमेवपुष्णाति। अथहेतुविच्छेदस्यदुःसहत्वादिति विरुणांगताश्टंगारस्येतिअंगाभि
तिसंबंधः। कैलासेत्यादि। कैलासालयः शिवः नाकलोकमरावः। निर्वासितानेनाहिता अलकस्य यक्षिः प्रका
शोयत्रेति घालिविशेषणं। स्वकृवैधो जगीवासम् कृयाप्रथितया सपिहृयेति पाठे सएवार्थः। रूढप्रादुर्भू
तासपलक्षणं। समहस्यापिपक्षनिर्जयेनाविलंबः। अत्रेति। नावस्य मतामित्यदगमस्य कविनिष्ठस्य
रसो महादेवस्य निष्ठावति ब्रणत्यवसेया महादेवोपि यत्प्रसादाय प्राभिचनितितत्रनलि। रूसितोनिरसस्य ना
धांगता। वंसर्वत्रांगादि भावेनाथां अस्मिहोति। दरितः सर्वत्राकिमपि किंचिदपि मुडु मुडुः यकुराः। दिवानिरा
सनायादिरुकिः। सकंत्रि प्रसेत्रोमि। अनवछि नलत्त निमावरामि। इमांतुवंकुजो मनुतोमुदिताः संकुविता: १
कृविषय: पादत्रयप्रतिपाद्यः। चतुर्थपादगम्योराजाविषयः। वदीत्यादि। नृपोत संमुहि: ताम्रगहशाः श्रेयसा
मित्यनादरेषष्ठी। चलादा लिंगितो ओ नस्य को वच्यत्याजनायप्रणामः। जरितउस्तानैर्पितरयाविवेवनाहा
वाह। कृत्यार्थोक्तिः वैरिक्तिः। अत्रेति। नावस्य कविनिष्ठस्य रसाभासः प्रथमाहृदयोत्योऽनौचित्यमहनेः। मा

वाक्यासत्त्वपराङ्मुखगम्यः। प्रतिपक्षविषयस्य तस्याहार्यत्वात्। तदाह प्रथममिति। वीर्येत्यादि। आविरक्षेत्यादि। नीय
णा श्रावस्तत्र नानि। तथाहुंकारगर्जितानि। मदोऽहंकारः। तदेकं जेतादि विषयभेदादिति। अत्रेति भावस्यम
दस्य कोपस्य वाश्च शमोऽविनाशः। कार्यानिष्ठराजविषयकरतावगं। साकमित्यादि। कुरंगकदृशा सुहृद्रूश्य,
साकमित्यन्वयः। अन्याक्षिप्तात्प्रत्याक्षिप्राय कैतव नाम तत्सजातीयावपमा कातरदृक् प्रेक्षणापसरणमकर्ष
दृक्षा। अत्रेति अत्रेति कविनिष्ठः भावस्याङ्गमिति नेयं। असोढेत्यादि कृपटबहुवेषापनेयावपये स्वराज्ञो धिल्य
माहात्म्यं तिपसोऽसोढाशादिति फकर सानपसः सुकारुणासावर्ती। निवर्तयितुं कामः। न पोति शोचयति। तत्काले
त्यादि। तत्कालबहुप्रातविलसमयेऽज्ञुसन्याकुलत्वं नं असहनावः फक प्रद नेया कावलं बाहुपत्ताकथानांवि
श्रं जोबभ्यस्त कथासु। अत्रेति। तरागगम्य आवेगः शैथिल्यगम्यं धैर्यं। पर्ययोदितेन। पारिहृदः प्रभुः। कंचिदिति योका
अत्रेति। कल्पितादित्यनेन शंकारे इत्याक्षेपसंबोधनं तेनासूया। अत एवाक्षिप्रायात्स्वच्छंदवरणात् वपक्षेति प्र श्री
हितेरित्यनेन संधकाजिडगामपाथा धारणाय प्रकर्कने दृतिश्च कुमार। तेन तु मर्यादाभिमेष स्थानं च नोवि ७०
नामि वर्यपरेण कौमार्यस्मरणात् स्मृतिश्च हहनेत्यनेन श्रमसंवादत दैन्यसंगीनस्य याधापिक त्वेन श्रमः॥
हसनेनेसवशार्थनगम्यमतो - इत्यदैन्यं। कचमित्यनेन भयारागस्त्वावरू हुमा वारितामपरेणावरोधश्च
प्रार्थी मतिः। फलियासीत्यनेक नावपरीक्षा कथं गमनो घतस्या। वितर्को कुंगतेन वारणपरेणो-त्सुक्यंगम्य
ते असीतित्वामित्यर्थः। रागकुलाहर्वदरापिपदैन्यपरपरोदयः। अत्रासूयोत्सुक्यादिविरोधानां रागा तस्य वारि
णां कार्यलिङ्गमदे-नौत्सुक्यैः शृंगारसंवारितविधिनांपदर्यते ओक्य-त्सुकप्रधानो स्वादादावनीवातत्

गा

सभास्वादो विरोध्यपमर्देन आयमानः — वां नरात्मह स्तवां विप्रा निर्जयह व कं वाध्यास्थितोन्नृपानि रिवान्य
न्यपतिस्थः। गुणीभूतव्यंग्यत्वं दाहविषयइति। न तु थो [illegible] सेऽ नि [illegible] तस्य वचने संगमयतिएते वेत्यादि। रसव
दादिपदानि तत्रैव व्याख्यातानि अथ प्रसंगात् अलंकारत्वं नेत्यं सवति लोकसाधनसाधि कि उपस्कार यामित्येवं नपु
रिस्कार कत्वात् तस्य रिस्कार त्वाधारम परिस्कार कस्य व [illegible] व्याइ। भेदा लभिः [illegible] पहते नांगर से न मुख्य
स्य तांच उवाचा कपस्कार दारा मुख्य रसा घ पारि क्रियते इत्यर्थो अलंकारतानपायात् अयं सर्वसने त्यादि तेनिथा
नदर्शितत्वात् ननु नावाद यादि नाम अलंकारत्वं प्राधान्ये न तु कं कथमिहोच्यत इत्याड्कः। यकृपी ति इतरो रूपी
वत्वस्य वीजस्य तलेऽप्य नुक्तिः अविवेचकत्वायेपर्यवस्यतीत्याह। भूयादि [illegible] भावनायां प्राप्त काले वा रितं।
कश्चिद्विवेचकस्तेनाक्षिप्तः प्रांसः। नन्वयं सरसने तत्र प्रकरणे गम्यस्य कः। प्राधान्येन संजवति घ
नि सेक कथं गुणीभूत व्यंग्यते त्याह यद्यपीत्याह विषय आश्रयः। आः देनानियतो यत्र भेद परिग्रहः। संकुरास्त्वविधः
संसृष्टिरेका [illegible] विदित्यादि। यत्र यन्मुखेन चमत्कारस्तत्रैतेनैव व्यवहार इत्यर्थः। तेनात्र करुणस्य गुणीभूतत्वं
व्यंग्यं शृंगारमुखेन चमत्कारित्वात् तेनैव व्यवहारो न ध्वनित्वेन तदाह प्राधाने नेति। प्राधान्ये चमत्कारप्रयोजकत्वं प्र
मुख्यमरूप योरलंकारविस्त नो वर्ण्यां गत्वं क्रमेणाह। जनस्थाने इत्यादि। आगच्छेत्यादि जनस्थानं जनेषु प
दं ऽ कारण्यं वा कुत नकेवलम् गच्छ क्लानि ष्प कानाव। कनकमृगे लिप्सा। वैनिश्चितं देहि प्रयच्छ वैदेही तिसीतासं
बोधनं वा न तु भैरण कर्तुः परिपाटी षु मुखा विवक्षानां गमोटना श्चिनु न च धानादपु का घटना नहताजाव दा। य
द्वा कालं ननु राघवेऽतुरित्यर्थः। इषिवद्ये कोः कादेत्वाविधानात् ननोल्ल ले न कुत्सितं लक्ष्यं अनुवास्यत्वं व्यंग्यो
पक्षे लंकायां नूद्देशानन्तस्य वमद ना नां मुखे नापरिपाद्यां पंक्तौ हृष्टघटनाशरसंयोजनासूत्ता कुशाकमायति

जाप

श्रुत्वं वसुधनं तस्यां तसं कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता। अत्राप्रस्तुतप्रशंसनयोः कविना रामयोः साम्यं व्यंग्यं। अनया
गम्यत इत्याह। रामेण सहेति। उपमानोपमेयभावः साम्यं शब्दशक्त्यवच्छिन्नेरेकानुविधायित्वाच्छब्दमूलत्वा
71 अनुरणनरूपव्यंग्यक्रमः। वाक्यस्य मया रामत्वं प्राप्तमित्यस्य संबंधे संबंधरूपात्तदा योके व्यंग्यतामुपनीतां नी
तः मया रामत्वं प्राप्तमित्याभिधाय कविनेति शेषः। तदनु काव्यपमाध्वानतानपाये स्यात्। अयमर्थः। सद्व्यो
तत्वारोपस्य येन लाभः स्वशब्दवाच्यस्य तत्तारोपस्य प्रतीयमानं साम्यमुत्कर्षकमित्यपरांगता। अथ कृतो राम
त्वं प्राप्तमिति साधर्म्याकांक्षायां निरूपक साम्यस्य वाच्यासिद्ध्यंगत्वमेव नापरांगत्वमिति चेत्। अनर्पदवृत्तम
णं दण्डकारण्यवृत्तमणमित्यादि साम्यस्य शब्दशक्तिनः प्रागेवावगतौ रामत्वारोपसाधर्म्याकांक्षानुदये न वाच्य
स्य सिद्धत्वात् कथं विदप्यत्यादोकायमाने वाच्ये व्यंग्यस्य तासिद्धत्वत एव वाच्यासिद्ध्यंगत्वात्। अंगोपमायां तु
श्र एव साधर्म्यं काविनुवाच्यांगताभित्यत्र वाच्यान्वयोपपादकतामर्थमाद्युतात्। वाच्यासिद्ध्यंगतापत्तेः। वा
च्यतामितिपाठे वाक्यस्यान्वित इति वाक्यपदार्थप्रत्ययः। तेन वाच्यतां वाक्यार्थतामित्यर्थः। आगत्येति। व
यागाद्दीपांतरसंचारेण संबंधाभावोऽविरहश्च। विसंस्थुलं संकुचितं कान्तादिनाम्बरां तरुणं मो विसंवादिवेश्चक्षिद्वी
पांतरे नायिकांतरगृहे च प्रसादनं विकसनं। भानापनयनं च पादारोहिमर्धरात्रौ पतनं नाम भग्न योगः प्रसाध्य
अत्रेति नायके स्वदेश शेषः। दृष्टांतो व्यवहारः। सर एव नात्र प्रतियोगिनो नायकोत्तम इत्यापकविरहात्। व्यवहा
रावच्छेदकत्वेनैव तयोः प्रतीतिः। तेन प्राधान्येन तदनुपास्य नैनोपमरूपकप्राप्तेः। तदाह वस्तुरूपशक्तिः एनांप्र
सादयतीत्येतावतापि व्यवहारस्यानोपादपदश्लेषस्यावर्जितसन्निधिमात्रमित्याह अर्थशक्तिमूल इति। ननु ७१

प्रकृताप्रकृतदृष्टान्तयोरभेदो वाक्यार्थः प्रकृतदृष्टान्तं विना नस्य दृष्टस्य दीनिवार्थस्य सिद्धंगत्वमापततीत्याह निर
पेक्षेति अप्रकृतदृष्टान्तोपस्थितिं विनापि वाक्यार्थस्य प्रकृतदृष्टान्तस्य पर्यवसानोन्नते सांकांक्षत्वेऽपि तुले सौ
रूप्यसम्भवेत्यर्थः। नन्वेवं द्वयोर्दृष्टान्तयोरसंबंध इत्याह अध्यारोपेणेति। रतिकल्माषिनी दृष्टान्तयोरध्यारोप
णेन तादृप्यतारोप्यमाणेन नायकदृष्टान्तेन रतिकल्माषिनी दृष्टान्तेन प्रतीतेरित्यारोप्यतारूप्यसंबं
धाद्द्वयोर्न संबंधस्तदा हस्तितइति। संबंध इत्यर्थः। इयं समासोक्तिरत्र व्यवहारस्य रूपके तुल्यव्यवहारेणाध्य
समारोपः। ननूक्तं रूपके सत्त्वरूपितारोपाद्वैति। रूपितस्यारोपो रूपस्य रूपव्यवहारः। तस्य समासोक्तिविषय
त्वात्। यत्तु रसस्याव्यांगत्वे व्यलदवते वेणी दाहरणमिति वदंति। तेणामयमाशयः। रवौ उतानुनयलतु नाय
कदृष्टान्तेन तादात्म्यावगमात्क्षिपति इयं रूपेणावासनवाच्यस्य रविकल्माषिनी दृष्टान्तस्य परिपोषणमिति रसस्य
वाच्यांगतेति तद् सत्। नायकतादात्म्याध्यवसितं प्रकृतदृष्टान्तं नेनाक्षेपकेणाक्षिप्तइति पोषकस्य प्राधान्येनां
गताविरहात्। आक्षेपकस्याक्षिप्यमाणपर्यवसायित्वादिति। अपरांगता प्रकरणे मलकुमनिरसनायाह वा
वासिच्छ्रीं यथेति। ग्रामिभुरविविकारकारी दिक्क्रमणमिव दर्शनफलं कथ्यं नानरो धर्मः। औरातिविषय वैराग्यं
प्रणयोबाहिरिंद्रियव्यापारविरहः। मूर्छा मानसे बाहिरिंद्रियासंबंधः। तमोंऽधकारदर्शनो ननुजलदकुङ्गयोः
साम्यप्रसिद्धौ कथं रूपणमित्याह। अत्रहान्वाहलमित्यादि जनइव लोकाविष्कृतधर्म्येण जलदकुङ्गयो रूप
णमुपपन्नमित्याह सिद्धकृदिति। ननु गरलस्य त्रसह्यतानूरिप्रयोगाहितसंस्कारपाटवेन स स्यापि दृष्टिप्रक
रणेतदुप — नियतार्थ इव प्रागेव गरलोपस्थितावपि भायानियं चूर्णानाद्यात्। व्यंजनायाप्रसंगादितिवेत्
उच्यते। प्रसिद्ध्या गरलोपस्थितौ तत्रारोपितभुजगाऽन्यत्वबाधे न प्रकरणोऽवर्चितयाभिधया व्यंजनया बद्धं

स्पा० ९

नस्य पुनर्नगरकस्योपस्थितिरिति ऊनापि नगरके उक्तदानि न तु ऊगजन्यसावगमः। अभिधायाविरतत्वादित्यर्थं
ऊनयैव पुनर्नगरिकप्रत्यायनमिति न कार्विरनुपपत्तिः। ननु उक्तगरकयोर्ऊर्ध्वं तुऊगयोश्च न कथमुपमेति चेन्न।
नत्रुम्याद्य एवविधकार्यस्य नगरकादेर्वोपपत्तेर्न तुल्यसदृशात्। अत्राभिप्रायः। प्रकरणेनाधिपपदस्य नगरकवाचकत्वे
नियंत्रिते तुऊगतारोपोऊक्तद तुऊगयोः साम्यप्रसिद्ध्या अनुपपद्यमानप्रकरणपपदस्य नगरकार्थाभिधानुऊ
वयति। मनेश्चाप्यस्या नगरकार्थे ऽभिहिते प्रकृताप्रकृतयोरभेदारोपरूपकनिर्वाह इत्याह। अत्रेति। हाकाहकेह
काहकत्वमित्यर्थः। ऊकेहाकाहकत्वमारोप्यते। तस्य स्वेनैवोपस्थितये पऊनोपगम इत्याहुः। तन्न। प्रकरणादपि
प्रसिद्धेरेव बलवत्त्वात्। अन्यथा निहतार्थविलोपप्रसंगात्। प्रकरणबलाद् प्रसिद्धार्थस्य प्रागुपस्थितौ दोषस्या
रा॥८ नवकाशात्। किंच प्रकरणस्य बलवत्त्वे सर्वविसरतो पभिधया नगरकानुपस्थितिप्रसंगात्। अपि च आह इत्यादितीयार्थं
प्रत्यभिधायकत्वेनाहुः पऊनाविलोपप्रसंगात्। सर्वत्रैवं फलकि प्रसंगात्। अपरे ऽश्लीलार्थान्तरस्फुकेतार्थस्य वि श्रीः
पर्यस्यादितीयार्थस्य प्रतीतिप्रसंगेन दोषाप्रसंगात्। तात्पर्यमाह काभावेनाविरतस्योपदस्या [illegible] नत्रवं
ऊनैवेति वेत्। अत्रापि तप्रसंगबाधकाविरहात् लक्ष्यान्तरमाह। गच्छामीत्यादि। अथ [illegible] इत्यर्थं ७२
वर्किंदर्शनेनापि तु संयोगेन संभवति अन्यथा संभावनमात्रं [illegible] इत्यस्य शक्यं व्यासे
वामंत्रणे त्यापर्थस्योपपादका अन्यथामंत्रणं [illegible] इत्यर्थः। तन्वय [illegible] इत्याह। अत्रेति। उदाहरण
द्वयभेदक्रमोहा। एतच्चेति। एतद्वाक्यमपि [illegible] व्यंग्यवाच्ययोरंगांगि
भावापादनेनान्यत्र गच्छामीत्यादौ [illegible] लक्ष्य
योर्भेद इति योजना। यदत्र [illegible] उदाहरणभेदो वर्णनीय इति। तन्नवात्

विषयपदवदस्यानुपपत्तस्यापि नानार्थत्वे नोभयत्राप्यन्यतराश्रयैरेवमुक्तकल्पेन भेदकृत्वाभावात् अदृष्ट इत्यादि। अदृष्ट
दृष्टयोरर्थवदर्थ एव विशेष्यः। जयतेति। हतो न तैतीया। क्लिष्ट युक्तमित्यपि इष्टादित्यसंसंबंधं। क्लिष्टामिति पाठेपि स
एवार्थः। उक्तं तद्धेतुदर्शनिप्रातियोगित्वे सकलस्य हेतुत्वे छेदप्रातियोगित्वे न तु संभोग्यस्य प्रेमास्पदत्वं। वाक्यार्थस्तु
तदपेक्षया वा चोक्तार्थं येन यात्। तेन यत्सामान्यलक्षणस्य समन्वयश्चारुत्वाधारुत्वं यायास्तु सहृदयस्य धृतिस्स
वेदनासंवेदनेएव वीज इति तन्मूलको भेदः। इत्स्तिवत्यादि अत्रोति। धर्मी यमो नाम रसौदर्यादिगत लोचनगत
मोप्रधानं चमत्कारप्रयोजकं। नववृषभ ने छायाः संयोगसामग्र्यादर्शनात् संयोगापेक्षया हीन वक्तृत्वेन
नप्राधान्यसंदेह इति भावः। अंतरंगसामग्रीत्वेन तस्या अपि वक्तृत्वात् वृषभ नादेश्चान्तस्या सन्निकृष्टत्वे न
बहिरंगत्वात्। आह्मणेत्यादि। अतिक्रमोऽवमाननं। जयतामिति वक्तुवचनं सकल गोष्ठीपरिग्राहकं। जामद
ग्न्योऽजामदग्निपुत्रः। तदवमं कुलनाशहेतुः। तथा ब्राह्मणः। अन्यथावमानेन नेतुर्मन्यायतो अवमान
हेतुदोषेण नस्येनाचमंतुः क्षत्रियस्य वरक्षसोपि कुलक्षयं करिष्यत इति दंडो यंगय। नन्वेकपदे भिन्नतात्पर्य
नं वक्रियापि धानं साम उभयमप्यनर्थनिवारकत्वेन तुल्यबलमित्याह जामदग्न्यः सर्वेषामित्यादि
वाक्यस्य सामरूपस्य। मथ्नामीत्यादि। प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमसेनस्योक्तिरियं। अस्त इति। क्रो
धातिशयेन क्रियमाणां वर्त्मानं गामिधानाद्वर्त्मनो नोक्तिः। रुधतां नृपातेः। नमस्कारान्तास्तु विवरहानि। न
वा संधिमप्युपतापमानस्य संधिं करोतु तेन मम नास्ति क्षतिः नवोपायवतिः प्रणोनिष्क्रयः पणः संग्रामवि
शेषएवा अत्रोति। प्रतिज्ञातविरुद्ध निषेधाभिधायि पुन - काकुर्निषेधांतरा क्षेपिका अन्यथावाक्यार्थस्या

७३

वधारणमेवेत्याह। मध्याम्येवेत्यादीति। अवधारणस्य चमत्कारित्वे कथं गुणीभाव इत्याह। वाच्येत्यादि समकालभावेन
सम्यक्प्रतीयमानत्वेन व्यंग्यस्य गुणीभूतत्वात् स्वरूपवाच्यानिवधिसाम्यहान्ये ध्वनित्वाभिप्रेत्यर्थः। अत एवाक्षेपपदं
आक्षिप्तं इत्यतिप्रत्यायितं। यत्र काकुनोपपत्तिलं यत्र प्रतीतिस्तत्र ध्वनित्वमेव यथोदाहृते गुरुः खेदं खिन्न इत्य
त्र। अत एव काकुव्यंग्यस्य पदार्थस्थानीयत्वेन वाच्यानवतारान्न लक्षणा। वानीरनिकुंजोड्डीनशकुनिकोलाह
लं शृण्वन्त्याः गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि। शृण्वन्त्या इति वर्तमानोपदेशात् कार्यधारणपौर्वापर्यं यस्याः
सः। अत्रोक्तिवाच्यो ऽङ्गावसादः। सर्वाविप्रलंभनाशावाप्तिसंपद्यमानेनास्योत्कर्षः। व्यंग्यस्य संकेतभंगस्तन्मुख
प्रेक्षित्वेन न स्वतन्त्रत्वोपकारकत्वमिति चमत्काराप्रत्यासन्नत्वेन व्यंग्यस्यासुंदरता। अगूढभेदानाह एवामित्यादि। यथा
योगं यथासंज्ञयं। पूर्ववत् ध्वनिभेदवद्। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिना वाच्यस्य भेदेत्यादि वस्तुमात्रेण वाच्याल
कारश्चान्येन ध्वन्यंगता ध्वनिव्यवहारहेतुता। काव्यस्थितेरुदाहृतया मधुरस्ते नैव कविनाकांक्षानिर्वहणात् तत्कृत
चारुत्वेनैव शब्दार्थयोः काव्यत्वलाभादित्यर्थः। नात्रेत्यादि। न गुणीकृतैव व्यंग्यत्व ... रीत्या ध्वनित्वमेव। अयमर्थः। अ
लंकारे व्यंग्ये रसाद्यनाकांक्षपरत्वेनैव काव्यत्वं। स च व्यंग्योऽलंकारः। स त्वेव वाच्यालंकारेणाक्षिप्तसंगुणीभावेऽपि न
दलंकारस्य तस्मिन्नेव विश्रामाद्ध्वनित्वमेवेति। तदुक्तं। ध्वन्यर्थं ध्वन्यंगता तु यथा ऽन्यो ध्वन्यंतरप्रसवधर्मः केवलोऽस्मिन्न
लंकारस्वावादः एवंसुविरमत्येव निश्चयतो नः कस्याश्चित् एकः प्राह प्रथमं ... मन्यः सत्वं न संकथय जवतां
कौतूहलत्वत्र सर्वमिति। अत्र राजानि कृतपादाः समागो वो वस्तुमात्र ... निरेवं नयनजवतेस्य नेत्रस्फुटीकरणाद
गूढमेवेति वाच्यं। प्रकरणानुसंधानेनैव जनवसपदलेपाती पत्नी ... दाम्पत्यस्य विलंबितप्रकाशितत्वे नागद्वनाद्व
रहाद्। अलंकारव्यंग्ये ऽलंकारे तु प्राधान्यमप्राधान्यं वा। आद्यं यथा गाढकांतदशनक्षतेत्यादौ वाच्यविरोधालं ७३

श्रौः

कारव्यंग्यायां तुल्ययोगितायां दीप्ति यंयथा नैसर्गिगुणकिनी तं जनयति कपिं जल्पोवंत्राः। आजन्मनो ह्यपूर्वैस्त्रनेर
भाकुरोरत्नं। इत्यत्र प्रतिवस्तूपमाव्यंग्यायाः म्परूपायानुपपाया ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यामिश्रमाह। सालंकारैरित्यादि
ना गुणीभूतव्यंग्यैः शुद्धैः सजातीयामिश्रैः भूतैः सहेत्यर्थः। ध्वनेर्योगोपिश्रणं। संसृष्टोलंकारासंकरैः श्लिष्टैः तैरेवा
लंकारैरितिसमासो नित्रेके। तत्रागत्यसंप्रतीतियोगाविसंप्लुतगीमित्यादौ व्यंग्यस्य नायकछन्नां तस्यरावकमालि
नी छन्नां तो रूपवतां प्राप्यसमासो लकुलक्रूपवनाप्राप्तेः। अर्थं कारयक्त्रैरिति वा श्यालंकारसहितैरित्यर्थः। स्वोक्तो
प्रामाणिकसंमतिमाह। तदुक्तामिति। प्रभेदैरेथानिरलंकृपितवाश्यादिकि वा श्यालंकारसहितैः सन्धानैः। आनिःकृत
नेराश्चहृसजातीयविजातीयसंमिश्रणभेदेनानिर्वक्तुमशक्यत्यर्थः। शृंगारस्य ध्वनिभेदालक्ष्यक्रमभेदरसभेद
रूपस्यभेदप्रभेदे सर्वमिश्रणप्रकारा इति भावः। सर्वेषां ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यानां ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यभेदानि
रूप्यसंघातयोजनायां वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय प्रकरणान्तरमाह संकरेणेति। संक्षेपेणेत्यर्थः। अस्य प्रकृतस्य
गुणीभूतव्यंग्यसंवलितस्य गुणीभूतव्यंग्यस्य ध्वनेश्चेत्यर्थः। वस्त्वलंकाररसादिभेदनत्रैरूप्यं किंचिद्रसवकंवा
रूपं वाच्यतां सहते स्थानान्तरे तत्सजातीयस्याभिधेयत्वात्। तत्र तयोर्मध्ये अतिविचित्रं शोभानाधायकं। विचित्रशो
भाधायकोपमादिसजातीयं सजात्येनाकं कारपदप्रयोगः ध्वनिभूतस्य तस्य सर्वैरलंकार्यत्वात्। तदाह यद्यपीत्या
दि। तद्विचित्रं ध्वनित्वादलंकार्यं। स्वप्रेपीत्यं तासं भावनायां। निडं तत्सेदनरसादि स्स्ध्य शृंगारादेः शब्देनानुकर्षणं।
उभयसंवलकेनेनाभिधानाभिप्स्याह। न दृप्रयोगेऽपीति यथाश्चन्यंवासमृह स्यादौ रसादिपदेष्वस्य विभावादिव्यंग्य
त्वायितेन रत्यादेरहानां नसमूहालंबनस्व रूपस्य स्वप्रकाशत्वात् अत एव शृंगारस्योपनतमधुमाराज्यमेका
तपत्रमित्यादौ अस्यैवानुवादः। यत्र तु मुख्यतेस्तत्स्वभिप्रायेण रसादिपदप्रयोगस्तत्र स्वपदाभिधानं दोष इति॥

वक्ष्यते। ननु रसस्य विभावादिसंवलनरूपत्वेन भावभावाद्यभिधानरूपमेव तदभिधानमित्याह। विभावाद्यभिधान
द्वारेणैवेति। विभावाद्युपस्थाप्य विरताया [illegible]दभिधाया न रसविषयत्वमिति भावः। नियतपूर्ववर्तित्वेन द्वारत्वं
एतेन न रस[illegible]भिधाया आवश्यकत्वं कथनं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयत इत्यन्वयः। ननु प्रत्यक्षभावात्कथं प्रतीय
त इत्याह व्यंग्यपरत्वेति। व्यंजनयैव गम्यत इति भावः। अथ विभावाद्यभिधायकेभ्यः प्रतीतिनियमे न तच्च त
त्पाकानुभावाल्लक्षणास्त्वित्याह मुख्यार्थेत्यादि। न खलु तात्पर्यविषयविभावाद्यन्वयबोधायेन सा स्यात्।
रसस्य पदार्थान्वयताविरहेण न तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजं तद्विरहात् न वा तैः सह रसस्य योगः। अस्ति बोध्यबो
धकभावाख्योऽसाविति चेत् न व्यंजनानुपगमे तद्विरहात् व्यंजकव्यंग्यभावे नैव तत्संभवात् न च लक्ष्यलक्षकभावेनैव
तथा लक्षणासिद्धौ तत्सिद्धिः तत्सिद्धौ च लक्षणासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः। ज्ञाप्यज्ञापकभावेन च भावनाभा
वः संबंधः। रूढभावः स्फुट एवाविभावाद्यभिधायकप्रयोगमात्रेण रसस्याप्रतीतेः। [illegible]रसलक्षणायां प्रयोज श्रीः
नांतरं रसपर्यंतेनैव प्रतीतिविश्रांतेरित्याह। बाधाद्यभावादिति। ननु मा भवतु रसादौ लक्षणा [illegible] निर्बंधे सा ७४
स्त्वित्याह अर्थांतरसंक्रमितेत्यादि। रूढभावेन प्रयोजनवत्यां लक्षणायां प्रयोजनस्य [illegible] समेव [illegible] समनव
स्थापत्तेरित्याह प्रागित्यादि। प्रतिपादितमेव [illegible] स्वादि [illegible] अभिधा [illegible] समर्थय
ते राज्ञीत्यादि। अनभिधेयस्याभिधे[illegible]यितुमशक्यत्वादेरलंकारस्याभि[illegible] विषयस्याभि
धेयादित्याह बोध्यस्य [illegible] विषयत्व [illegible] अर्थे [illegible] इति [illegible] सत्वान [illegible] ७४
नंत्यव्यभिचारापत्तेः। सामान्येत्यादि सामान्ये [illegible] रूपं विशेष [illegible] सामान्य [illegible] शक्तिग्राहकाद्व्यवहारकाले यस्तु स
न्निकृष्टतयाऽपगतानंत्यव्यभिचारे [illegible] यथेः पदार्थानां [illegible] पदार्थानां संसर्ग [illegible]

अपदार्थः अन्यैकपदार्थान्वयः विशेष्यरूपो वैशिष्ट्याख्यः पदार्थसंसर्गस्य संसर्गभाग इत्यर्थः। वाक्यार्थ आकांक्षा
दिसाविवपदसमूहगम्यः। अभिहितान्वयवादे जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिवादिनैयायिकनये। ननु संसर्गादिकुत्र
शक्तिरनियता सत्यं। तदंशे तस्याख्याशक्तिविरहात्। संबंधिस्मारकज्ञानविषयसंबंधस्यैव शक्तित्वात्। धंन्यस्य
इत्याविषयवाक्यार्थप्रतीत्युत्तरकालीनत्वेन हृत्संतरासंस्थानिनः कावाना दूरप्रकृष्टादि इत्यर्थः। नन्वेवं पदार्थ
संसर्ग इव धंन्यार्थोपि इत्यविषयो मासमानाभिमतत्वेन नान आकांक्षादिरत्र स्यादिना कांक्षादेरपि व्यंजनानतः प्राति
पानोरिति इदानीमन्विताभिधानवादिनो व्युत्पत्तिं ग्राहयति यपीति। आद्याः स्वसिद्धिव्यवहारात्। तत्र प्रसादको
श्रुतः प्रयोज्यः प्रयोजकश्च प्रसादनी यश्च प्राथमिकोवाक्यश्रुतः। सतु शुद्धव्यवहारदर्शीनां प्रसत्ययेति। तदाह शब्द
त्यादि। गां छागामानयेत्यादिवाक्यं। श्रुत्वा प्रयोज्यप्रयोजको अभिधेयोगवानयनादिरूपः। संसर्गः प्रत्यक्षेण
तत्कुनावस्तुवाक्श्रवणेन च। अत्र यत्किंचित्तके। पश्यतिजानाति। श्रोतुः प्रतिपन्नसंज्ञानवत्वे। चेष्टया अंगक्रिय
या। अनुमानेनानुमितिकरणेन चेष्टायाहेतोरित्यर्थः। अयमेनच्छब्दजन्येतदर्थगोचरज्ञानवानिति। एतच्छब्दश्र
धा२ वणानंतरमेतदर्थगोचरचेष्टावत्वादित्यनुमितिस्याकारः। प्रकारश्च प्रतिपन्नत्वमित्यनेनेरं योज्यः। श्रोतुः प्र
तिपन्नत्वसमपिजानातीत्यर्थः। अन्यथेत्यादि। द्वयोर्वाक्यवाक्यार्थयोरस्मात्स्वरूपं यस्याः शक्तिर्व्याप्य
णं। आश्रयत्वेन शब्देषु विषयत्वेन चार्थे प्रवृत्तेः अनुपपत्तिश्च शब्दादर्थज्ञानं तं विनानुपपन्नं। अ
न्योतिप्रसंगात्। सा च शक्तिः स्वाजातिकसंबंधत्वादित्याकारा। अर्थोपत्त्याआवापोद्वापदर्शनसहकृतया।
साचानयनाद्यन्वितगवादिगोचरशक्तिस्त्वादितरपदप्रवृत्तिपादुर्भावे … प्रतिपाद्यत्वादित्यादिरूपा। त्रिप्र
माणकमिति प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिश्चेति प्रमाणत्रयं। अनुमानेत्यर्थापत्तिकेदत्वात्। सिंमनस्या

का॰प्र॰टी नराकृयोग्यमितोसि [illegible] थस्यात्प्रमाणत्वात् ८

तुवादोयं। तदनुपपत्तिलभ्यमर्थं नवा प्रकृतत्वार्थो [illegible] दको त्यादि स्यांतं पश्यतीत्यस्य
विवरणं अनुमायेत्यंतं वेष्टयेत्यंतस्य अवधार्येत्यंतं तेद्या [illegible] कादित्यंतं [illegible] पनीत्यं गवाद्य प्रमाणकमित्यंत
स्यादि [illegible] वाचकत्वं पंक्ति । तेच्छक्तिमित्यस्य विवरणं । [illegible] त्यादीतस्य गवादिपदस्य तंतमर्थं भ नरस्य
वादरूपं । विशेषशक्त्यवधारणे हेतुमाह । इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि इति गवादिपदप्रयोगाप्रयोगाभ्यां
यावन्वयव्यतिरेकौ [illegible] गवादिपुभ्र [illegible] तीतेभ्यां हेतोरित्यर्थः । ननु पदार्थवैशिष्ट्यरूपो वाक्यार्थ आकां
किं॰ ५ क्षादिमाहात्म्यात्तत्तत्र प्रत्येत्याह । प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यादि प्रयोगेति । न हेतुशब्दस्यैव प्रमाणत्वाहोपदानां प
दार्थैः सह संकेतो ग्रहणात् इत्यन्वयः । पदानामिति विशेषयति । आन्वितानामिति । परस्परसाकांक्षाणामित्यर्थः
तेन [illegible] नगामनयाजेत्यत्र करणान्विते गावि शेषपदस्य न शक्तिः । प्रत्ययस्य [illegible] त्यर्थं प्रत्येव साकांक्षत्वाद
न्वितैः पदार्थैः संकेत आनयनाद्यन्वित गवादिनिष्ठो गोवादिपुगवादिपदा [illegible] वाधान्वं नयनादिनिष्ठ श्री:
पु आनयनादिषु वानयनादिपदानां शक्तिरस्ति रूपः । इतीति यतोन्वितो [illegible] इत्यर्थः । विशिष्टाः सं ७६
सृष्टाः पदार्थाः पदशक्तिविषयः । नाविति पदार्थानां पदशक्तिविषयाणां प्रति [illegible] फलं नायः । शक्ति
दिनैवाकांक्षादिगम्यं इत्यर्थः । तेन जातिमात्र [illegible] लाघवं नौ नोपि प्रथमगत्वं । [illegible] नेत्यागतु
पत्त्यविरोधात् इयं वेच्छक्तिरन्वयां [illegible] अनु [illegible] रूपस्वरूपमनुपेति । [illegible] स्वाद्विकाउगतेव
एकसंबंधिज्ञाने अपरसंबंधिस्मृतेः । संबंधज्ञानसा [illegible] ननु [illegible] पदादनुपस्थिति ७५
असंग इति [illegible] संबंधा [illegible] संबंधिज्ञा [illegible] अपितु धाकला
कादपिपदार्थविनाना [illegible] रूप [illegible] ननु [illegible] स्याद्वायानयना

घान्वितघटादौ घटादिपदशक्तिग्रहे। आनं[illegible] नयनादौ [illegible] क्रियाजन्य[illegible] नत्वादि[illegible] क्रियापदार्थान्वितकारकप
दार्थेषु कारकपदानां शक्तिः एवं कारकपदार्थान्वितासु क्रियासु क्रियापदानामिति सामान्येन शक्तिर्वाच्या। तत्र
वानुपपत्तिद्वयं क्रियाकारकबोधकानयनादिघटादिपदानां प्रतिवाक्यं नानात्वेनाननुगमः। नयघो नरट त्वादि
नानुगमः। घकारादौ नाटकारादौ नानघटत्वानुपूर्वीणामपि अननुगतत्वात्। नापि घटत्वाद्यनुगमकं। नियत
पंजकत्वं ग्यताविरहेण गुणत्वं तस्य तस्य जातित्वविरहात् त्वेकानुपपत्तिः। तथा सामान्येन शक्तिग्रहे कथं घटान
यनादिविशेषलाभः स्वरूपेण शक्त्यग्रहात् त्वन्यो इति शाब्दलाभगोचरानुपपत्तिद्वयनिरासाय निष्क्रीयं तद
त्यंतौ तथाभूतत्वादित्यं तं बोध्यः। यद्यपि त्यादि एतानि तान्येवेति पदानि विशेषतद[illegible] संबंधः॥ एता
प्र नि प्रकृतवाक्यानि स्थितानि तानि वाक्यान्तरैकस्थानि। अयं[illegible] निश्चयविरह्या कारणानाभाषणे हेतुः। प्रत्य
भिज्ञत्वादि प्रत्यभिज्ञावत् एवं परमिति रूपा। तेन प्रत्यभिज्ञानिश्चयपरो हेतुमदूपेणान्वयः समीचीनः। प्रत्ययेन संवा
दकतया आश्वास हेतुना घकारादिज्ञानोत्तरं ज्ञानविषयाणां टकारादीनां पदानामवच्छेदकानि सत्यत्वेनित्यत्वम
विरुद्धं। तेन पदानामेकत्वेनानेन्यविरहाच्च नैव पुनानुपपत्तिः। पदार्थान्तरं क्रियादि पदार्थः कारकादिः। शक्त्यानुपपत्ति
संबंधयति तथापीति सामान्यावच्छेदिनः। क्रियापदार्थान्वितत्वादि सामान्यधर्मेणापरिगृहीतः। विशेषरूपानयना
घान्वितघटादिरूपमेवेति तस्यैव प्रकृतव्यवहारगोचरत्वात्। असौ संकेतः। पतिपत्तानां संस्पृष्टानां तथाभूत
त्वात्। सामान्येन धर्मेणाविशेषस्यैवगमकत्वात्। घटस्य रूपमित्यत्र षष्ठ्याः संबंधत्वेन समवायस्येवान्विताभिधा
नवादिनो मीमांसकाः। तेषामपीत्यादि। सामान्यं [illegible] विशेषआनयनाघान्वितघटादि।
तेरूपे शक्ति रूपकं यस्य सामान्यस्यानुगमकत्वं विशेषस्य व्यवहारोपयोगित्वात् अतिविशेषः प्रकृतोपयो
९१

त्था २

गी योग्यः। वाक्यांतर्गतो वाक्यप्रयोगे हेयः। वाक्यार्थ इति गतिरिति [illegible] वाक्यार्थे जायमाने योग्यतावदाकांक्षासत्त्वेत्य
र्थः। असंकेतितत्वादिति। सामान्यलक्षणाप्रत्यास [illegible] काद्या प्रत्यासत्त्या तयोः संकेतविषय
त्वात्त्यर्थः। अवाच्योपि धेय। पदार्थ [illegible] ये [illegible] कात्या पदं [illegible] नपदार्थादित्यर्थः। [illegible] आकांक्षा
दिसहकारी [illegible] इत्यनुमिति [illegible] पदार्थ [illegible]
प्रतीतेः। दूरस्य नानि [illegible] येवो वाक्यार्थप्रतीत्युत्पत्त्यनंतरं वक्तृबोद्धृत्वादि [illegible] नरस्ताः। संसर्गस्यापूर्वत्वेनसाध्यस्या
विप्रकृष्टत्वात्। अर्थांतर [illegible] तस्य गदति [illegible] गम्यकृनिषेधावरोधिनस्त्वे इति कृगम नस्यावच्या दे [illegible] नियेधेतर
स्यसवाप्रसंगः। वादिद्वयमतेयुगपदुपसंहरति। अनन्वितइत्यादि। अनन्वितो संसर्गो थे [illegible] विषयः। अनि
तविशेषो योग्यः प्रकृतोपयोगी अपदार्थः पदस्याविषयः। वाक्यार्थः संसर्गः। ननु वाच्यं व्यंग्यप्रतीतिनैमित्तिकी
मित्तानामनन्तरानुपलब्धेः शब्दमेवानिमित्तमायाति नत्वबाधकबाध्यत्वरूपनिमित्त [illegible] संप्रत्यविज्ञानस्यादि त्यादि चेदेव
शक्तिरित्याह। यद्यपीत्यादि प्रकाशकत्वात् ज्ञापकत्वात् शब्दस्य ज्ञापकत्वं संबंधित्वेनस्मारकत्वं। अज्ञातस्य संबंधि
त्वेनागृहीतस्य प्रत्यक्षेतरप्रमाणस्य ज्ञप्तिकरणत्वानियमात्। संकेतेनसंबंधित्वे नोद्देशेन संकेतान्वितमात्रे
नान्वतविशेषेणवावित्यादौ ननु शब्दस्य [illegible] ज्ञातत्वमस्ये वेत्यादि। एवं वेत्यादि। एवं ज्ञानमा
त्रेनिमित्तस्ये शब्दस्य निमित्तत्वं ज्ञापकत्वं। न [illegible] नियतस्तनिमत्वेनेतरवच्छेदकेनावच्छिन्नो तेन ज्ञानमत्व ज्ञानं प्र
वाजकं। ननु ज्ञानमात्रमित्यर्थः। अविचारितत्वादिधानमविषयेवचनप्रयोगः। अत्र केचित्। पद स्यपदत्व [illegible]
नग्रहे नस्वातिपाधेसर्वत्रैवनाकिरितिकिं व्यंजनयेत्याह। अतदाह तोधपित्यादि [illegible] यथानुगुप्तिइत्यादि [illegible] नशारेणन
फूववादेस्तस्य [illegible] नातथेकयाक्रियया [illegible] स्वक्रमेण प्रत्यायनामित्यर्थः। नवैकार्थप्रतीतो चा
हस्यादेरतिप्रसंगः। विवक्षितार्थप्रत्यायनेनैव [illegible] इत्यादि। यमुद्दिश्य यच्छब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः। वि

विशेषेणैव न प्राधान्यस्य सत्यत्वं। आंतराणिकानामन्येषां नानुपायतयानुष्ठी भावइति भावः। इत्यभिदधतीत्यन्वयः। तदिति
तत्स्यार्थः। तात्पर्यवाचोयुक्तिरूपात्तात्पर्यशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यज्ञाः। कमुद्दिश्य प्रसरः शब्द इति प्रयुञ्जते इत्यस्यानभिज्ञा देवानांप्रियाः
पशुभावः। धावोयकि किरिति देवानांप्रियपृच्छति वालुकल्पमासः। तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणमिति उपात्तशब्दः प्रतिपाद्येषु यदंशेविधे
यत्स्वं नत्रैव तात्पर्यं। ननु प्रतिपाद्यमानो॥ अतएव सिद्धार्थभावप्रामाण्यमिति। विधेयापेक्षया शब्दप्रामाण्यनियामकं। तात्पर्यमित्य
चैव यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यस्य तात्पर्यमिति सिद्धांतयति। तथाहि त्यादि। भूतं सिद्धं। भव्यं साध्यं। समुच्चारणेन सम्भवि त्याहि
रेणा न्यायात् तदन्वयोपपन्नयोः प्रधान [illegible] यादि। घटमानयेत्यत्र न यत्नं समीपदेशसंयोगः। प्रधानक्रियातस्या निवर्तिको।
हेतुभूताया अस्य घटस्य क्रियायाः पूर्वदेशसंयोगध्वंसहेतुभूतविभागजेन कः स्पंदः घटस्य स्वरूपतः सिद्धावपि स्पंद तथ्यत्वेन साध्य
यांशे शोष्यवाधे स्पंदस्यैव तथात्वाभिव्यक्तेः प्रयोगः। अदृष्टयामेघ नंदयघ कस्यवाद्धिः काष्ठमेव दहति न कस्य न दाहइत्यर्थः। लोकहितो
सी प्राक्प्रसिद्धः प्रवर्तते स्वत्राविधौ प्रवर्तनं संवादः। प्रमाणांतरं प्रत्यक्षं उक्तौ पांशुरोवेष्ट नवस्त्रं अन्यतोदृष्टपि [illegible] यजेत
त्यतः प्रधानविधेः उक्तयाविधिः। आग्नेयं [illegible] ऽजायित्वा समानयेत्य [illegible] शाप्तो [illegible] नयनयोर्विधानं। अत्रैव वस्तुपयिते
सकलोपविधिः। दृष्टांतमाह यथेत्यादि एकाग्रप्राप्ताकुलेया प्राप्तौ विनयाप्राप्तौ [illegible] विधिस्त्रिविधिः। प्रकृतमनुसरति
तनस्थोपि। सर्वेषां शब्दानां कार्यपरत्वादित्यर्थः। उपात्तस्योच्चरितस्य अर्थे [illegible] विषयतात्पर्यं। प्रामाण्यनियामकं। अतिप्रसंग
वारणायाह नास्तीति। इत्यापत्तिं परिहरति पदं [illegible] अपदार्थेप्यर्वादि [illegible] तियोग [illegible] गम्ये [illegible] नापदार्थे
तात्पर्यसिद्धिः [illegible] साधकं इत्यर्थः। ननु कथं [illegible] शब्दार्थसाध्य [illegible] योगत्वा नास्त्येव तस्यापितत्र
प्रकारप्रत्यक्षमित्याह। पश्चित्यादि। अत्रैव [illegible] अनुपात्त [illegible] यथा [illegible] तथावं
न्यपि स्यादिति पूर्वपक्षदर्शार्थ। इति यदुक्तं [illegible] प्राधान्यात्।
तकारह यत्स्वविनेकवाक्यत्वं [illegible] लक्षणे

ग्रा.प्रती ९२ क१ थ४

सहकुपदे शास्त्र वाधौविषमस्य ग्रतियोगित्वे लक्षणा वक्ष्यदनि छान्नुवंधित्वं मानुकूलभावस्वार्थः विनिष्ठवाक्यार्थस्तत्र
महनाऽजनोविषनोजनादानिषानुवंधीत्याह। विषभक्षणादपीत्यादि। उपसंहरति इत्यनेनेत्यादि। दीघदी घाजिधानं
यथेवंवहत्ति स्याहाकस्याश्चेति लक्षणीयमुख्यार्थे। भावना। यमुनेऽन्वयबलस्वार्थस्यमुख्यार्थतयामुख्यार्थवोध
गानेनसंजवतीत्याह। किमितिवेत्याहर्दि। यदाहुर्भोमानः। श्रुतिलिङ्गप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये पारदौर्बल्य
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति। समवायोविमानोऽपेविप्रकर्षोविलंवादुपस्थितिः। रङ्गणनंतरमसमवायमानानां सर्वथा
मर्थानामभिधेयत्वेनोपस्थितौविलंवाभावादेप्रकर्षविरहेणपूर्वपूर्वस्य वाधकत्वमुत्तरस्य वाध्यत्वमिति यवस्था
नस्यादित्यर्थः। किमितिपूर्वपूर्वं वलीयस्त्वमित्यन्वयः। अभिधानुपदेन्यासेन नपेक्षारवं श्रुतिः। सर्वत्राव्यवगता शक्तिर्लिङ्ग
भारव्याघोजकारवः। अभिधौतुमित्यादि। अभिधानेप्रकृत्यर्थेनसहस्वार्थान्वयमनुनोवर्थित्वेपदांतराविषयाकांक्षाभ्या
रङ्गराष्ट्रः। अतएवश्रवणमात्रेणार्थमनुभावयंतीश्रुतिरुच्यते। नाथकारकाविनक्त्ययः। उपपदविभक्तेःसहार्थत्वतीयादि
यः सहादि सापेक्षाइतिनतास्तथा। एतन्मूलोपपादकविभक्तिर्यः कारकविभक्तिर्वलीयसीतिवचनं। श्रुतिर्यथा व्रीहीन्नवहं
तीत्यत्रावहतीयाश्रवणमात्रेणव्रीहीणामवहं। कमरोः ननाकूयायांविनियोगोवगम्यते। मासंगुडधानाः कोशांकुटिलानदी
या४ त्यत्रावहती नश्रुतिरनर्थतात्क्रियासापेक्षत्वात्। सर्वत्रेति। शक्तिः सामर्थ्यं। यथा द्रहेवक्ष्यौ नित्वतालिंगमित्यर्थः। उदाहरणं यथा ७९
वर्हिर्देवसदनंदामीति। दानीतिदाम्लवनइत्यस्यरूपं योग्यतावलाद्वर्हिश्छेदेअस्यविनियोगः। संहत्येति। संहत्यविनापणादि
शाप्यमानेनतेनाकांक्षादिपरिग्रहः। यथाश्वेतं छागमालभेतेत्यन्वये श्वेतस्यछागस्यचप्रत्येकमालभनक्रियान्वयित्वे
याकांक्षादिभिःमाश्वेतस्यछागावच्छेदकता। प्रधानेत्यादि। यथा दध्नाजुहोतीत्यत्र दधियागस्य दर्शपौर्णमासांगतावे

९२ पंचस्य२

गमः। दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य प्रधानवाक्यस्य कथमित्यंगाकांक्षायां नदभिधानात्। स्त्वा नाभिमाद्यादि। समानदेशात्वं यो
यदेकस्य तदेकस्य तस्य विनियोगः। तद्धि हि विश्वसन्निकर्षः क्रमश्च। यथा दधिपकवेस्या हास्वधेत्यत्र हव्यस्वाहेत्यस्य कव्यस्वधेत्य
स्यापि विनियोगः। तुल्यक्रमत्वात्। समाख्येति। योगनाधयर्वशाकमार्थस्वा यजमानेति यौगिकाख्याः शब्दः। यथा होत्रमौद्गात्रमाध्वर्य
वमिति। हौतुरद्गमि स्यादि योगबलेन हव्य नेतातारं गाननमुद्गातारि विनियञ्यते। न चेदं लिंगमात्रमपि होतुः समत्वात्। नवश्रुतिलिं
गाविरोधो यथा ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतेइत्यत्र ऐंद्र्या चा गार्हपत्यमग्निविशेषमुपतिष्ठते आराधयतीति उपामंत्रकरणं
इत्यात्मनेपदं। अत्राहितीयाश्रुतिश्रवणमात्रेण स्वप्रकृत्यर्थस्याराधनक्रियायां विनियोजनात्। सकृमकं क्रियाकरणयोराकां
क्षायोग्यसंभिकत्वात्। ऐंद्र्येत्यनेनैऐंद्र्या चक्षुः करणत्वमवगम्यते तं ऐंद्र्याराधनो लिंगं। तत्रैव तस्य योग्यत्वात्। गार्हपत्याराध
नाहि सकामित्वं भुग्न आकुतिं दमयतेऽनायपश्च विप्रीणास्मीत्यनेन मंत्रेणालिंगेनेंद्रस्य प्रकाशानं श्रुत्या तुगार्हपत्यस्येति
श्रुतिलिंगयोर्विरोधः। विवक्षितस्यैंद्रीकरणकगार्हपत्यकर्मकाराधनस्य शेषशेषिभावेनान्वयस्यानुपपत्तेः। अत्रोच्यते ना
नयोर्विरोधः। श्रुत्यर्थबाधेनेंद्रपदस्य परमैश्वर्यनयोगेन गार्हपत्यपरतया शेषशेषिभावोपपत्तेः। स्वपरप्रकाशानसाहव
रत्यापादोस्वाद्रियायां गार्हपत्यस्यापि भयात्। रूढ्यर्थं विहाय योगमात्रानुसरणे नदृणादितियेन्। स्यादेव बाधकाभावात्
नवालिंगानुरोधेन गार्हपत्यपदस्यैवेंद्रपरतास्वाभि श्राकांक्षयार्थकमेकुक्रियादपिन्वयेरने: तदा गार्हपत्यस्याराधने
कथमित्याकांक्षायामिहितं करणं। ताद्धराधायने किमुपडौ कथाहि प्रसंगात् हप्रतीमरबाधाद्यतो करणस्य योगेन श्रुत्य
र्थान्वयानुप्रवेशात् लिंगत्वेनस्वरूपेणातिभूत्यालिंगस्य बाधः। यदान्वस्वरूपसख्यावनादिति। अथालिंगानुगुणत्वेन
न२ कृत्यार्द्रनुपानिष्ठतेइति श्रुत्या सहशेषशेषिभावेनान्वयेवृथं बाध्यत इति वदन् अथ विप्रकर्षेण बाध्यता आवश्यकत्वात्।
तथाहि प्रथमतः प्रकृतान्वये ऐंद्र्याः करणत्वबाधप्रतिसंधानं। ततस्तदनुपपत्तिकल्पनं। ततआकांक्षादर्शनं। ततः शेषि

८।

या२

रोधिज्ञानेनान्वयइति। यावद्देवं परं पराजवृत्ति तावन्निराकांक्षासंस्थादिसामग्रीसंपन्नया प्रत्यक्षश्रुत्याविवक्षितान्वयोपाउनि
मित्याधिकयवकयोर्हि नवकस्याबाधनोक्रमते न कल्प्यते न यवकस्याधिकृतन्न्यूनत्तो। एवं च कल्पनीयश्रुत्याद्यर्थानां
लिंगश्रवणानंतरं प्रतीयमानानां लिंगश्रुत्यर्थायानुमितौ डाकृमती तेभ्यश्रुत्याधिविरहेण बाध्यता न स्यात्। इयं कल्पती नौवि
लैं वा विरहादिनि प्रकृतिसंगानि सर्वे व्रीहनीयो। लिंगवाक्ययोर्विरोधो यथा। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया
सुशेवं संपादयामि। तस्मिन्सीद अमृते प्रतितिष्ठेति मंत्रे पुरोडाशं संयोप्येयभुक्तिः। हे पुरोडाश त्वां स्योनं समीची
९८ नं सदनं स्थानं कृणोमि करोमि तदेव सदनं घृतस्य धारया स्निग्धत्वेन सुखेन सेव्यं संपादयामि तस्मिन्सदने सी
दतिष्ठ अमृते प्रतितिष्ठ अमृते अवेत्यर्थः। अत्र मंत्रलिंगेन कल्प्ययार्थ्येन लांगस्य सदनकरणे प्राप्ततिष्ठत्वेन ता
वा८ गस्योपस्तरस्य प्रतिष्ठापयाविनियोगो गम्यते योग्यत्वात्। न सूर्वभागस्य परत्वेन वा परभागस्य पूर्वत्वेन समवेतार्थक
लि१ त्वाद्देति विनियोजकं वाक्यं हि लिंगवाक्ययोर्विरोधः। अत्रायं विचारः। अखंडवाक्यस्य खंडार्थे विनियो
गे योग्यताज्ञानमावश्यकं वाच्यं। तच्च बोधेन तस्य तं त्रत्वात् विद्यमानस्य तस्याभावात्। एवं च योग्यताकल्पनेन श्री
वाखंडस्याविनियोगविप्रकर्षः। कल्पकाववतारविलंबात्। ततश्च यावद्योग्यताज्ञानं तावत्प्रवर्तरतिना विद्यमानालिं
गद्वयमप्याधिनार्थद्वयेनांगद्वयं विनियोजयतीति लिंगेनाविप्रकृष्टेनाविप्रकृष्टं वाक्यं बाध्यत इति॥ ॥वाक्यप्र
करणयोर्विरोधो यथा। दर्शपौर्णमासयोर्दर्शयागप्रकरणे श्रूयते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधे
तां महो ज्यायोऽक्रातामिति मंत्रः। पौर्णमासे चेदं इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिति। महः उत्सवः
भक्तयो धारया हि। अत्रेन्द्राग्नी अमावास्यायां देवते अग्नीषोमौ पौर्णमास्यामिति वक्तव्ये इति यथाक्रमं पुनर
समवेतार्थकतया परमंत्रः। पूर्वपूर्वमंत्रश्चपरत्र प्रयुज्यते। तत्र प्रकरणमसमवेतार्थकत्वेनाग्नीषोमाविति

कल्पनीयतं१

इंद्राग्नी इति यद्देवतापदं यागमेव स्वजति नापरं यागं तस्य समवेतार्थकत्वात् वाक्यं तु यथास्थानादाकृष्यमाणं न
कल्पनाच्छ्रुतिं जनयति विलंबेन [illegible] इति वाक्यप्रकरणयोर्विरोधः
अत्र यं व्यवस्थाप्य इति [illegible] प्रकरणं [illegible] वाक्यादवंतरीति प्रकरणमपि
तु वाक्यांतराणामनुसंधानादिति [illegible] अनुसंधानं [illegible] प्रकरणावधारणं [illegible] परात्
वीपाक्षिता नानाखंडवाक्यानां आकांक्षा [illegible] तस्य
तदुक्तं। विरोधि नास्ति हि क्कचित् फलं [illegible] प्रथमं [illegible] योग्यताज्ञानात्
थमेकं तं वाक्यानामिति वाक्याः प्रकरणाद्बलीयांसो [illegible] प्रकरणस्य [illegible] ॥ प्रकरण
स्थानयोर्विरोधो यथा। राजसूययागेषु नानेष्टिपशुसोमयागाः प्रधानभूताः [illegible] पातिनाभिषे
चनीयसंज्ञकस्य सोमयागस्य संनिधौ अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेफमाख्यापयति इति श्रूयते। जिनाति जय
ति। शुनःशेफस्येदमाख्यानं। शौनःशेफं तच्च शुनःशेफनामा कश्चित् ऋषिपुत्रो हरिश्चंद्रपुत्रेण पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन
क्रीतः स च वरुणाय [illegible] यमाणो वरुणं तुष्टाव स चैनं ररक्ष इति। तच्च देवनादित्रयमपि पशुसोमयागानां
सर्वेषामंगं। एतच्चेष्टिपशुसोम[illegible] कथं नाकांक्षायामभिधानात्। तच्च नोपपद्यते। समानदेशत्वेन सा
न्निध्येनाभिषेचनीयस्यैवांगत्वावगतेः। उच्यते। सान्निध्यपाठेन तदंगतावश्यं अन्येषां कुतोऽङ्गत्वं तत्संनिधावपाठात्।
इत्यनुमानादिति चेत् यावदनुमितिसामग्री [illegible] तावत् [illegible] सर्वेषां विधि
मानप्रकरणबलाद्देवनादिष्वंगतावगमः। सर्वेषामेव [illegible] प्रकरणाद्धि [illegible] प्रक
रणेन विप्रकृष्टः क्रमो बाध्यत इति। ॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधो यथा। शुंधध्वं दैव्याय कर्मण इति मंत्रः शुंधध्वं होत्रा
[illegible] अस्य मंत्रस्य लिंगेन पात्राणां शोधने विनियोगः [illegible]

१२ तेषां नांगत्वं [illegible]

पुरोडाशस्यैतानि पात्राणि २

फटपाठे न हविष्पात्राण्ययमाकर्षतीति समाख्याया बाधके न पुरोडाशपात्राणि साधनानि अनुपौरोडाशिकमित्युपक्रम्य
तत्कांडे तेन तस्य मंत्रस्य पाठात् पौरोडाशिकपदप्रयोगविषयत्वात् पौरोडाशिकानि मान्यथि हविष्प्रत्तं कांडं पौरोडाशिकं
कांडं मंत्रजातं तस्य यद्दिह हविःपात्र शोधनांगतास्या तत्र पौरोडाशिकपदनामाभिधानस्य वैफल्यं स्यात्। इति क्रमास
माख्ययोर्विरोधः। उच्यते हविष्पात्र शोधनं कुनमंत्रेण स्यादाकांक्षायां सनिधोपाप्यायां मंत्रस्तत्रैव विनियुज्यते। तादृतरपु
मंत्रेषु पर्यवसिता समाख्या क्रमप्रत्यायितं तदंगत्वं न बाधितुमीष्टे न च पुरोडाशपात्र शोधने पेव माकांक्षा तस्या मंत्रांत
रैः परिपूरणात्। तत्र श्वाथ पौरोडाशिकमित्यधिकारस्य मंत्रांतराणां प्रति संधानोपायः समाख्यावत् तरतिवायद्यतीर्णः क्र
मो नियोजयति तित्क्रमेण समाख्याया बाधःयसंको न नायावाधानं। ननु अधिकृतार्थस्य बुद्धिविच्छेदः कथं विप्रकर्ष इति चेत्
नोत्सान्नाय्यपात्रे शोधनाभिधानेन व्यवधानात्। न तर्हि मंत्रे व्यवधाना समाख्या बाधीति चेत् न तत्प्रकरणपरिपठितानां
सर्वेषामेव मंत्राणां कांडत्वेन तत्प्रसक्तेर्व्यवधानस्याकिंचित्करत्वात्। तेन श्रुतेःसंदंशन्यायलब्धमतं समाख्याया श्चबाध्य
त्वं मनुक्तं। बाधिकेयं श्रुतिर्नित्यं समाख्याबाध्यते सदा। मध्यमानां तु बाध्यत्वं मकमांदिपेक्षयेति। उपसंहरति
इत्यन्वितेत्यादिना एकदेशिमतोपसंहारोयं। मतांतरं तु प्रागुपसंहृतं। ननु निःशेष [illegible] तं तम्मत्र पेवरं तुग नासीत्यमर्थः
गतीयते। सर्वान्वयरूपोऽप्राप्ततया विधेयत्वेन नासर्व विषय इति तत्राभिधेयवास्त्र किं इत्यत आह रेण। न चान्वयबोधावाक्य
स्य विरति विधिसिन वाक्यार्थ बोधजनना। अन्यथाऽनिकरत्वं वाक्यार्थ बोधस्य वाक्यस्य प्रतवाक्यार्थ बोधफलत्वेन
स्यादित्याह। कियतीति अपरीत्सांतरोरुविकुर्वतीति रूपकं खलत्वं। संधत्तेर्इकपदस्य। ने प्याद नहीति गहिनत्वे नालिखनोपि तद्रूपा
नुद्दकेनात्। ननु किंकुपदस्यापि वाचकत्वमित्याह नहीति। न सव्योरर्थो यं नोधरं तरूपः। अन्वितइति। तत्रैवाभिधोपयो
मात् व्यंजनानं नीकारेणान्वितस्याप्यर्थस्य नः कथनमित्याह सन्नवेन तं प्रत्यभिधेयस्य सिंकुपदस्याद्वपलानस्या
दस्याह। एवमादीति यादवीति अभिधयावो व्यत्वं ता व्यत्वं बोधकृते [illegible] कृतं। एवं व्यंग्यव्यंजकत्वं नावाधि। आसाधुत्वं

ध्याकरणलक्षणविरहः। अस्य वाक्यपदस्य नमस्कारात्प्रकर्षाभावात गाहनि स्यांति। कष्टत्वं श्रुतिकटुता आनन्त्यदोषत्वं रस
विशेषापकर्षिता। ननु तत्रैकश्रुतिदुष्टाद्या दोषा आनन्त्याग्रे ग्रहणीताः। ध्वन्यात्मन्येव ते
सहृदयैः। व्यंग्यनोपगमेवि[illegible]माह। वाच्यवाचकेत्यादि। [illegible]लिपधुरे शृंगारे भिहे याइत्युपाहृताइति। सर्वे:
व्यंग्यकृत्वात् ननु श्रुतिकटोस्तद्विरोधेन ओजसो व्यंग्यकत्वेनापकर्षकत्वात्। नदाह वक्तृ[illegible] मधुरवर्णस्यौचित्यं। माधुर्य
रवीनकृतसरोद्भुतपुनस्तस्यौचित्यमिति विभागव्यवस्थानि त्यानि त्यक्ते नेत्यर्थः। माधुर्यनाश्रयरसपरत्वेन [illegible]यामिति। ओजस्विवृत्ती
रनित्यदोषत्वं। क्रमइत्याह हृदयमित्यादि। संगतिहृदयं गतमित्यन्वयः। एवमेकमेकमेवालीन। नाथेनाववादी नवश्रुतिकटो
वा। अत्र हि महादेवनिंदायां तात्पर्यं। तत्र पिनाक्यादिपदेपादानेपि नाकवन्न यावी राव [illegible] निंदास्यादित्याह। नाअवाचीना
दीत्यादि। कपाल्यादीत्यादि। अशुचिनरशिरःकपालधारणनद्वी नानहिनु याहय लाव गम्यते। नायमर्थः कस्यापि पिना
क्यइति व्यंग्य नैवलक्षणस्य रसे त्याह। काव्यानुगुणत्वमिति। अनुगुणत्वमुत्कर्षकत्वं व्यंग्य व्यंजकत्वयोर्वाच्यवाचकयोरत्वात्वांके
प्रमुक्त्वा वाच्यव्यंग्यस्य भेदमाह। अपि चेत्यादि। सर्वानिविदग्धाविदग्धाश्च राकयतावच्छेदकस्येकत्वेनेभूरूपता। विशेष
णेतली यासर्वत्रेकरूपवैशिष्ट्यमित्यर्थः। अन्यथा नृत्यकनानवच्छेदकप्रकारः प्रतीयमानो व्यंग्यः। सहार्थेत्येतत्प्रकुर्वीहि।
नानात्वं प्रकारवैचित्र्यं धेनादित्याह। तथाचेति। अवस्कंदनं प्रहान्निवर्तनं। रात्रियुद्धस्य [illegible]कपटकत्वेनाधमत्वात्। इ
दं योधं प्रति। अभिसरणमभिसारिकां प्रति। शामप्रायः संजावितप्राभिप्रइतिवासकसज्जां प्रति। कूर्मधूरजान्निवर्तनं।
वैतानिकं प्रति। संध्यावंदनं ब्राह्मणं प्रति। दूरगमननिषेधः पथिकं प्रति। सुरभ्यइति गोरक्षिणः प्रति। संतापइत्यातपर्त्ती
नं प्रति। विश्वेयति वणिजं प्रति। नागनइतिविरहिणीं प्रति। निरवधारितबोहृकेदादित्याह। नत्रलतांतिबोद्धारि बोहरीत्यर्थः॥

० वाच्यव्यंग्ययोर्भेदेउपपादकमाह। गच्छेत्यादि। निषेधाविध्यात्म नावाच्यव्यंग्ययोर्भेदेविषयभेदकत्वमित्यरेणान्वयः। मा
मर्षेत्यादि मा मर्षपरगुणपुष्टिप्रः कार्यकर्तव्यं आर्याभान्याः। वस्तुनवहमर्यादा यत्कृतं कथनमुपाहरणं अघनक
हक्रौनितंवो। संशयेन संदेहहेतुपस्थितकोटिद्वयस्वरूपेण। शांतश्रंगार्योन्यतरगतोऽन्यतरगुणयकौयौनिश्चयः
शांतस्यशृंगाराणां नितंब: शृंगारिणस्तुविलासिनी नानिततरूपः। अभिधायाअविषयत्वादयमर्थोव्यंग्यः। कथमित्यादि
अवतीसर्वनिस्त्रामपिपाली यवानिप: ६ नवरत्नं नत्वर्णादिपातितनुजयद्रष्याह। णायमन्यमानस्तेन। स्वीभक्तासते
प्रापितानंवल्लभकीर्तिस्त्रिदिवंबिनी नाअपितुनी निवेत्यन्वयः। [illegible] अपगतांगौरंगहो नेरपि। असाधेनकृ
वनव्यापिनी। निंहतारैरपि विपक्षभिन्न्यस्याभिधानतूधवलकारकिणो त्यजामस्य श्रीस्वीभावे कथं दर्पइतिनिंदवाक्यार्थोन्वयः
२९ विपक्षानिऊयेनकी नैःस्वर्गविप्रसंगंमिति स्मातव्यं। वधुवास्वरूपेण भवेयश्वाकृतावो व्यंग्य व्यंग्यस्य रूपत्वात्। अभि
धेयंऽनयोराश्रयभेदमाह। शाब्देत्यादि। अर्थेशाब्दयेतिशापयनीतिशाब्दाथावकाः। तेऽभिधायाआश्रयाः। एकदेशाभ्यु
पादयः। सघटनापदानोपौर्वापर्येगतिन्यासेः। इमेव्यंग्यायाआश्रयाः। [illegible]। शाब्दानुशासनेत्यादि। तद्व्य
वाकरणमेवकोनुशाब्दशास्त्रं क्रियाहकं प्रतिसहितानुग्रहः। नेभर्त्वं धनगुणाविवेकः। अतः नतद्व्याकरणशासनेनैवनकार्यभेद
माह। बोद्धमात्रेत्यादि। प्रोष्यागतेउपपतिद दृशाधरवर्णवीर्यन्त्यपि [illegible] समासात्। कस्यचान
न्नंतिरोष्या इष्टाधिकायाः सव्रणमधरं। [illegible] वारितवामे [illegible] वारित कुर्वीतिवामाविरुद्धा ४०
वारिणी। वारितं सभ्रमरपद्माघ्राणसतिदर्शाकोपं [illegible] इदानीमाह [illegible] धानियंत्रणमनुक
दृशानी विविवारदृशाकांप्रतिनायकस्यासन्निधौ [illegible] सख्या [illegible] सखीना
येकासावाच्यस्याक्षिपकः। [illegible] पतिरिव [illegible] व्यंग्यस्यावविषयः।।

आदिपदादुपपत्त्यादिग्रहणं। पुनरेवं बाह्यार्थाः [illegible] त्योव [illegible] सुकाव्ये दस्समाधानेन [illegible]। तस्यास्त्वयमविदग्धा। इति।
न रथ्यं नरेषु सखी पुनः ध्येमयोः [illegible] समाधि [illegible] त्रेव समाप्य [illegible]। दिनाधिकाप्रतीतिविषयतानानात्वं।
भेदप्रीति। प्रतिपक्षं तेनान्वेति। भेदवैधर्म्यं [illegible] दि। भेदो [illegible]। [illegible] तद्दृष्टं धर्मस्याप्यालोचनं।
ज्ञायमानवैधर्म्यमेवान्योन्याभाव इति वादिमते भेदहेतुरन्योन्याभावज्ञापकः। [illegible] तस्य [illegible] तं संतमर्थं वा
वक्ता बोधयतीति तथामर्थापत्तिः। असदेवं [illegible] बोधः [illegible]। वाणी रे [illegible]
यमानं वा वाच्यमंगावसादरूपं। विश्राम्यति यं व्यमनर्पयत्यवि [illegible] प्रकर्षमर्थितः [illegible]
व्यंग्यः। संकुलनेगः चमत्कारातिशयास [illegible] सेनाप्रधानतया [illegible] विधेयतावि रहेणा तात्पर्याविषयत्वात्। अनन्तधेयो विधे
यस्य वाक्ये यत्सामिस्तत्त्वादित्याह अतात्पर्य इत्यादि। स्वपदे तद्व्यंग्याभिधाने। तस्य शब्दस्याद्बोधकः। प्रमाणमुच्याप
यतिप्रतीतिरिति। प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः। शाब्द प्रतिपत्ती व्यापारस्तत्रैवमित्याह कस्य त्यादि। ननु व्यंग्ये पुनर्नाना
मर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनित्वादि विशेषव्यपदेशाविषयत्वं शाब्दार्थं व्यङ्ग्यनिरूपणानुपपत्तिर्यतः प्रकरणादिसव्यपेक्ष
त्वमिति यस्मादिवेनैव लक्ष्यत्वमपीति व्यंग्यालक्ष्यादेव। इत्याह रामोऽस्मीत्यादि। रामोऽस्मीत्यत्र दुःसहस्य सेन रामेण त्याग
आनिश्चयेन रामो सावित्यत्रावविधगुणाश्रयत्वेनानावेति इत्यर्थः। विशेषव्यपदेशा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयो
लक्षणामूलहेतुत्वाद्विषयः। तस्य लक्षणस्यावगमः। लक्षणया शाब्दे न प्राप्तिर्बाधकाच्च ह्रायते। मुख्यार्थबाधज्ञानं मुख्या
र्थज्ञानस्यार्थप्रत्ययकतया अर्थितः। प्रकरणादीति। तात्पर्यग्राहकत्वेन तत्सापेक्षणीयत्वात्। तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबी
जत्वात्। तस्मान्मुख्यवैधर्म्यानाश्रयत्वेन लक्ष्यतानतेर्दृष्टेत्याह कोऽयमिति। प्रतीयमानो व्यंग्यः स्पष्टं तत्प्रत्ययनिरूपयनइति
नियतत्वं तात्पर्यज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं तेन लक्ष्यार्थः। तयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वमुद्घाटितं। तात्पर्यज्ञानेनैव नापि

का॰ प्र॰ टी॰

व्यंग्यस्यावगतेः मुख्यार्थयोगस्य नियामकतामाह। न खल्वित्यादि अयमत्र मर्थः अनौचित्यतत्त्वाधेन न न संबंधिनं प्रत्येति
ति मुख्यलक्ष्ययतो योरेकार्थे इत्यक्तत्वसंबंधनियमः। अन्यथा कूलस्य प्रत्या ... तो लक्षणाया असामर्थ्यादित्याह लक्षणीये
तु मित्यादि। व्यंग्येपि तथात्वमित्याह अतो यथा नास्ति त्यादि। संबंधानं ... संबंधपरंपराश्रयत्वेन अतो निपरंपराविण
यं केवलं। लक्षणापि सर्वेषिणं मुख्यार्थबाधविरह मुद्राप्यते। अनाए न्थेत्यादि। अनुग्रह निमज्जति अत्राहं दिवसकृपा
यावल्लोकयामा पथिकः ... शय्यायामात्रयोनिर्भंस्यसि। स्वयं दृष्टा इयमुक्तिः। निमज्जति इरठत्वेन निष्पंदत्वात्
अत्राहमिति। निमज्ज्यानात्र यानन्यये ... स्यास्यामीत्यर्थः। दिवसकृ भीतिनिंदा वा कुः। मा चारयोः श्रेयः अतिथं ध
... लोकयपर्योकनवि नोदनैवादिधसंगमयाव। महाणि इत्यावयोरर्थे निपातः। अन्यथात्वसाचो हृदूनेरहस्य
रक्त॰ ... स्यादिति लोवनकारः। ... शय्यायां पातेन दुः ... मम महत्कृपामिति ... शय्यामिदं शय्यते पाठ। अत्रग
हेश्च ... निजरठत्वनबाधिरानिष्पंदत्वनांतरं संवादोनास्तीतिय ... व्यवहारे ... ध्वनिः। व्यंग्य पदे मान्यात्वाअ
थत्वानिणे यं अरे अंधपाथिकं ममैव त्यायांपातिष्यसीत्यर्थः। न बाधोनान्वया ... लयं ... यान्वयानुपत्तिर श्री
स्यैवत्याधेह। लक्षणायामपीति। प्रतिपादितं लक्षणायां प्रयोजनवत्यां तस्यां प्र ... ने सा पार गम्यत्वामि मि
धानेन लक्षणा बीजासामर्थ्यात्। एव विपत्तिमाह। कथा चेति। समयः संकेतः मुख्यार्थ ... प्रयोजनज्ञाति पत्त्रयमुख्यार्थ ७०
संबंधी वाहृद्यरिति लक्षणायांवसादनं। तरात्म समयाविशेषोति मुख्यार्थबाधादि ... लक्षणादि ... नवं व्यंज
नायां सामान्यविशेषसंकेतरहितस्यापि बोधनाभ्युपगमात् ... कसंबंधस्य लक्षणात्वेनतान्निरूप्येत्यर्थः ६९
लक्षणा व्यंजनयोर्भेदमाह। ... ति तदनुगमेन रूक्षजार्थे प्रत्यायाविरनायान त्यापितत्यर्थः। अपि या या आलंबनेन। ना
नार्थव्यंजनीयां संबंधले नाश्रयणात्। ... अनुसारेण। वर्णानुसरणं तेषां गुणव्यंजकत्वानेत्रीति। कृत दो जा कि ल

पर्थंॐनाद्। शाब्दादन्यत्र कथं व्यापार इत्यत आह। प्रासेहेति। अनया कदाचेणामेलापो यऊ नइ स्मृति सर्वसाधारणप्रयो
गाद्। उपसंहरति इत्तीति। तात्पर्यं इत्ते। धर्मे ग्राहकम। न अयं सजीनिष्ठनता। उपसंहरन्नाभ्यप्येऽवश्यति। आहेधेत्यादि।
अतिक्रम्य वर्तनेत इत्यातिदर्शी तेषां स्वाधीनां करजोऽदादि पदार्थ भावश्यको इति परिग्रहः। समानेन प्रकारेणैवोपस्थापको
नेकः शाब्दः पर्यायैः क्रमेण बोधक इत्यर्थः। नेत्यस्माकं विभूरम्ये नानुपपत्तिः। अनपद्वनीयोमान्सया धीपिलपनीय इत्य
र्थः। यंञ्च नायांसंबंधानियमः कृत्य इत्याह। अनादित्यादि। शब्दयोः पर्यायोः पथिकस्येवोद्देश्यकत्वे नैकोद्देश्यकत्वसंबं
धानियमः। कल्पवेत्यादि। अचलेधानियमः। सरवीनतः नविषयत्वेनानियतोद्देश्यकत्वात्। विपरीतरते हू ले स्मीत्रीलाय
इप्तानाम्किकु नवस्त्रं हरेदक्षिणनयनेरसाकुक्काप्रोत्सोच्छादयति। रसाकृष्णो समुद्गिरकम मन्मथानयनाच्छादने हस्तो महा
रानेहे अर्थे नमोषणवत्। संबंधस्यसंबंधः निर्वाणानिर्वाहकतयासंतानी ऊयव्य यइत्यर्थः। हारपदेनेति। हरेदक्षिण
धामनेयनयोः सर्वबंधात्मकत्वेनप्रसिद्धत्वात्। क्रमतइत्यानमाह। तान्नियमनेनेति। नियमनेमाच्छादने। ऊर्ध्वस्तनयो
प्रकाशः। संकोचो वा मुद्रणं स्थगनं पिधानं। तत्र स्थगने ऽदर्शनेनप्रसाणो। नर्यचणमाध्वस्ता। ननु घटमानयेत्यखंडवा
धयादखंडघटकर्मकानयनप्रतीतौ रेवप्रसुत्तेनाधिलक्षणावं ऽना त्यानेयोः खंडशः पर्यायवचनेनानुमतेरिति
वेदांतिमतमाशंक्याह। अखंडेति। घटत्वकर्मत्वानयनत्वादीनां स्वातंत्र्येण पृथक्प्रयायाहिणी बुद्धिः सखंडातद्भिन्नखंड
खंडो। वैशिष्ट्यावगाहिणी धिका। तत्कालस्तत्याविषयीभूतो वाक्यार्थः परस्परवैशिष्ट्यावगाहिकार्थविधयाप्रतिपाद्यः। वाक्य
मखंडं प्रलक्षणः शक्तिरवाविधा अभिधा वा। निरूपितहेतुत्वेप्रथमा प्रहणमिधकारणत्वेनापरा। अभिधापरस्परान्वितेस्वविधापा
स्याहि स्तत्वं नं धनं विनाव्यवहारानुपपत्तेः साह। घटमानयेति घटेन घटस्यानयनेनेयनेया
पर्वहारयति। अनयोर्वाक्ययोरखंडत्वेनाविशेषात् व्यवहारवैजात्यं न स्यात् साध्यं इति संगीकार्यास्ता

ध्व० टी०

नसंबंधेनाध्वनिः मुख्यार्थबाधादिसंलक्षणा। तयोरसाध्ये व्यंजने वेति नैरित्यादेसिद्धांतप्रतीकार्थः। आचार्यपादा पाठ्यामि
दं पदमत्रार्थबोधकं नापरत्रेति पदपदार्थविभागकल्पना न कर्त्तव्येद [illegible] वैन्यथा व्यवहारवेद्यतयानुपपत्तेः।
उक्तोदाहरणादर्शितः। उक्तं अहमिति आदिपदादनुपपरि [illegible] वादिवि [illegible] नीतिरित्य व्यवस्थापितइत्य
र्थः। वाच्यार्थव्यंग्यार्थयोर्ज्ञाप्यज्ञापकता वा नवाङ्गिर [illegible] मुखानेन [illegible] सह्योर्व्यंग्यं नयाहृतेः नैट
धारकत्वादनुमितावस्तु प्रामाण्यादिति नेव्याघातः। प्रत्यक्षेति पक्षे [illegible] दिति। असंबद्धप्रत्यायनेति प्रसंगमा
न्यन इत्यादेरिति नियतो बंधः संबंधः नियतसंबंध इत्यर्थः। अवश्यं नियमेन सहहृत्या नानु व्यंग्यप्रतीतिर्नियतेवेत्यर्थः
४ धानत्वेनेत्यादि विशिष्टो न नियतः साधननान्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं न साध्यवत्प्रयोगाद्यवच्छेदकः साध्यसमानाधि
र्मी आश्रयः पक्षस्तन्निष्ठत्वेन पक्षधर्मत्वेनेत्यर्थः। पक्षधर्मत्वं सपक्षसत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तत्वं चेति रूपत्रयं। स्वार्थानुमि
तावेतस्यैवोपयोगात्तेनाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोर्नोपादानं लिंगात् हेतोर्लिंगिनि साध्ये साध्यविषयकं ज्ञान श्रीः
मित्यर्थः। अनुमानमनुमितिः। तद्रूपोनुमित्यात्मको व्यंग्यव्यंजकभावो नोपपन्नः। व्यंजनया बोध्यो व्यंग्यः बोधको व्यं
जकस्तयोर्भावः। व्यंजनया अर्थविषयकस्य प्रतीतिः। तत्र पक्षसत्वे न पक्षधर्म [illegible] व्यवहारयोर्नोच्चितः सपक्षसत्वस
त्वेन साध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिः। साध्याभाववद्वृत्तित्वे निश्चितो विपक्षः [illegible] न व्याप्ति [illegible]। साध्या
५४ भावाभावरूपानिजतत्वस्य व्याप्तिरिति [illegible] नसाध्य [illegible] विवक्षयति। तथाहि
ति। भ्रमधार्मिकविश्वस्तः स शुनकोद्य मारितस्तेन। गो। दावरीकूछा [illegible] कुंजवासि [illegible] सिंहे नासिंहे नासिंहकेन तु
व्याहरणात्पान्निकुंजेयां न मसिसाराविघ्नकत्वरितं [illegible] मुक्तिः। धार्मिकेति सो त्रासं
परभीरोर्विषयकस्य तत्र विरहाभाव [illegible] तेन [illegible] नियासि नगरं प्रविश्य ८५२

हुकर्षणा हृतता। बाधितेतिता श्रीत्व्या न्यूनमनासवासित्वाने ःहेतोः पक्ष हरितनाद इति। एतत्सन्तानांसामाजिकानांबा
ति स्मरणं इत्यगेवकायने सपक्षसत्त्व विपक्षव्यावृत्तत्वेतु व्याप्तिरारी एमेव। गेहे इत्यादि। आत्मत्यहेतुस्ताल्ले इत्यात दप
गमनेनाविहितं। नुमेति प्रामकार्यकिह मल्लिदु अन्ये यविधिविषयः। अभिवंधकाभावेन नुमनास्ये प्रामाद स्येवाह। नु २१
मणस्या नुमणानुमापकत्वं व्यातिरेकेणे व्याप्तत्वान व्यातिरेकिजाव्यातिरेकव्याप्ते अवान् एतदेवविवृणोति यद्य
दित्यादि। नयहेतुर्न हतिशाने नीरूपमणव्यापकमाद्विरूहत्यंतनयहेतुस्तत्पलाद्धि सेनव्यापकाभावस्य व्याप्यता
वमयाऽव्यक्तसमभिधायसाध्याभावव्यापकत्वाभावप्रतियोगित्वं व्यातिरेकित्वमभिमिह। अंग्रथागस्त्व गोदावरीनीरे न मीह
नुमणाविषयः नयहेतुसिद्धं चात् यन्नैवं तन्नैवं यथा गृहमिति रूपः। अत्रानुमिते धर्मिकस्य सामाजिकानांबाआ
धेनक्षतिरस्येत्यत्प्ययति तु व्यतद्वाति। तत्रासौ व्याप्तिविघटकं व्याप्तिवारमुद्भावयति। नीरूपमिगुरोरित्यादि। अन्येनाध
नालिसया अनैकान्तिको व्यभिचारी। साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वस्याविशेषणस्य विघटनं नु
मभिधायाविशेषणस्य साध्यसमानाधिकरण्यस्याविघटनमाह। अन्ये नेति धर्मिकस्य जयानास्यंदित्वाद। स्त्री
नीवानामेवगत्वाश्रयत्वाद्। यच्चयत्रासिंहसंसगस्तत्र बध्यैकगोपीतिमांसी हवन्नीरूपमणानाधयोः समा नं८
मानाधिकरण्यमित्याह। विरुद्धोपीति। नीरूपमणेन साध्याभावेन व्याप्तत्वाद। साध्याभावव्याप्यस्य विरुद्धत्वा
दिति। अन्येतु यथाश्रुतं ग्रथं व्याख्यानुमनावानाव्याप्तिर्व्यापकता हेतुर्विरुद्ध इति मतेनाक्षिप्य त्याहुः।
तन्न यथाश्रुतं व्याख्यानतत्वात् एकव्याप्तिवारप्रदर्शनायाः प्रकृतेनापरव्यभिचारादिविधानानौचित्याच्च। पक्ष
धर्मतावि घटनमाह गोदावरीनीर इत्यादि। नवीनसामाण्यानियतमित्यर्थः। अप्रतिबंधादव्याप्तेः। नाद्येषु
भनइत्यादि। बाध्यन्यस्य नैनिपाय जनकत्वात् पापवाधेत्वाद्यर्थस्यैवं चात् सिहाद नौतौ हेतुमाह द

प्रामाण्यसंदेहादर्थेपि संदेह इत्यसिद्धिः। संदिग्धरूपा व्याप्तिर्विनाश्य [illegible] धर्मतानिश्चयस्यैवानुमितिकारणत्वात्। अत्र
दोषमाह अस्तु न धर्मेनुमानेनासह इत्याह तत्सदसत्त्वावधारणे न स[illegible] वयभिचारात् तथा सर्ववि
ज्ञानवतां साम्याज्ञेया नांतदस्मृत्यर्थं व्याप्त्यादित्याह। ननु यथेत्यादि [illegible] महा[illegible] विधानं तस्यैव समर्थयितुमाह
निं समर्थयति। नयेत्यादि। गमकानि ज्ञापकानि हेतवः। तदाहे भावाद्यनेकान्ता यतो यः स्वामयोनि बंधनं। सेवानुमिति
पक्षे नागमत्वेन संमतानीति। इत्याद्यानि नानि कारणांतरं दर्शयितुं तत्र यथेत्यादि। स्वात्तकार्यत्वेनोपात्तानीति यथा
त्वां कुहनयाधमत्वमित्यादि। अमाद्रू रजे नयाह न प्रतिपन्नं तस्य प्रमाणता व्याप्तिवारव्याप्तिवा रात्। ततश्च परवं
तादृग्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। उपसंहरति कथमिति। ननु ज्ञाप्यज्ञापकयोरर्थयोरनियतसंबंधेस्थं व्यंजकत्वेत्याह। एवं
विधादित्यादि। एवंविधाद्धेतुरूपावयुक्ता दिवैशेष्याद्विनाप्यान्। एवं लिधार्थोऽलीकः सत्यो वा उपपत्तिरिष्टसामग्री। अ
भिधानान्तमिसाहस्रप्रकाशनात् इति। प्रकाशः प्रतीतिः सत्त्वा एवानपरूपनीयत्वे न प्रमाणत्वादित्याह। व्याप्तिवादिनं
इत्यादि॥ ॥इति काव्यप्रकाशविवृतौ कारिकायां गुणीभूतव्यंग्याभिधानो नाम पञ्चम उल्लासः॥ ॥ ॥
शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतं। गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥ ॥
नेमप्राप्तं चित्रमेवावमन्यिथते। शब्दार्थचित्रमित्यादि। उदाहृतं स्वच्छंदेत्यादिना। विनिर्गतमित्यादिनोदाहृतं। ननु मथ
मे व्यतिरेकालंकारेणार्थस्यापि चित्रत्वं द्वितीये च मानंदमानंदमंदिरादित्यनुरक्ता इत्यादिना इत्यादिस्वनुप्रासेन चाह
स्यानिकथं विभाग इत्याह। गुणप्राधान्यतः इत्यादि। शब्दानां चित्रता यान्मथ विनिर्णयावगुणता। अर्थानां चित्रतायां च
शब्दचित्रतायां इत्यर्थः। यद्यप्यनवमलंकारस्योत्कृष्टता तस्य प्राधान्यमुच्यते गुणता। एतेन काव्यभेदसर्वत्रैव काव्यार्थो

...ध.८१.

ऽलंकारत्वमावश्यकं । एवं चालंकारस्यापि गुणत्वं रसस्यापि प्राधान्यमिति नावहः । अन्यथालंकाराणां प्रयोजकत्वे प्रामाणिक
त्वं न भवति मा भूत् तथा योगरूपमित्याद्या । ननु वीप्सानियतत्वानात्मकं प्रामाणिकादरतानि त्यागं यच्च वादि विशेषणिप
मिन्नुगवदर्तितारूपकादीत्यादि त्यादि । तस्यकाव्यस्य षड्धात्प्रपंच्य कानंरसावतः सुदरमपिपवि ज्ञातापि काव्यं तां प्रा
प्नोति कुंडलादिमलेनेव पवि त्राव नीयत्वाल विन्याव त्वादि प्राप्तव नामर्था नाम वरसत्वत्वे माने तेषामेव पादि जनुवि
नमर्थ प्रत्याख्यो पक्षीणानानां त्रा स्त्रा नामे नादरणीयत्वादि त्यर्थः । वाध्यमव ऽतिसानिध्यं । सुपाति ऽलंतदना नां विशिष्टो
त्पत्तिर्व्यक्तिरनुप्रासादि नानि मर्णाणां छंति अत्यंतोपादेयत्वेनाभिलषंति । इदानीं यथा नाट्यरूपकं स्पृतिः सोऽपि शब्दा
शाद्धनिर्माणसौष्ठवं । अयमर्थः । शाब्दैर्वध्यऽयमानानां आस्वादनानां विशेषवात्तिरर्थे तत्प्रपायनं । तेवमाधुर्या
९८ दिव्यंजनवर्णघटितानुप्रासादिमनयोराव नाएव लक्ष्यं न प्रभवंति जेन शब्दालंकाराणामावश्यकत्वं । पाश्चात्या
नामर्थालंकाराणा भक्तिं विलक्षणता । नैव नापि शब्दालंकारे र्थ्यमेरिति । तदाह वाच्यामिति । आस्वादोत्सनिदर्शायां
तदनुपलंभात् । तदेत्यादि । अभिधेय प्रतिपाद्यः । तेन लक्ष्य व्यंग्ययोरपि ग्रहणं । तोस्माकं मद्वचनेन स्वऽजातीय
परिग्रहः । तथाहि शाब्द [illegible] आस्वादस्याप्य भावाद्यप्रा [illegible] शृंगारादि विशेषणानाश्रयत्वेनाँ [illegible] तरतयाऽलंकृ
तानामर्थानामप्यपेक्षणां प्रथमयंऽत्वानां [illegible] नामुपजीव्यत्वे [illegible] आवश्यकत्वादित्यलंकारा [illegible] दरणीयं तं
दाह [illegible] अन्तरादऽ [illegible] लावधूच्छेदक [illegible] रत्वमर्थालंकारत्वं च । ननु प्रधानभाव
त्वनयार [illegible] कलाम [illegible] प्रथ [illegible] मर्थो [illegible] यमीनि सं [illegible] क्रमेणत
तद्गुणता [illegible] दिदृक्षानु [illegible] विशिष्ट अलंकारतथापरो

फ.

...हरणानि ...नभूस्य नस्वनः ... मनीत्याह । नक्तन्दिवमित्यादि । कर्मणि ... धर्मतानिर्दिष्टत्वे ननु ... ग्रहणमय
पसूर्य हेतु ... रसेत्यादि । विसिन्धोः काण्डोम्नपाकं छेदः ... उक्ता । अथ यमको ... चमक
काण्डः शरैर्विपक्षे ... यनस्तस्य राघवग्रहणेन ध्वंसधर्मा अनः ... पसानिर्दिष्टत्वाद्धृदयः । अमथी ... णाङ्कका
रयोः धकारयोः सकारयोः छकारयोश्च साम्यमित्यनुप्रासः । ... वृत्तौ । अर्थावबोधनं स्योपमा या
नोद्धृते सर्पः । नैहष्टी त्यादि । हष्टिमात्रपातेनानन्दितोऽविरोधाकस्याद्यहृद्धाविद्रुसाधारणस्यानन्दावत्र ... वः श्री
कः । नी ... मविनयप्रहृतानामपि ... सावलासंपादने ... हादि ... धनसंस्कृतं वचनं माधुर्या
दिसहितं च अलौकेऽ ... ग्नाः संचहृद्धा । अलौकेऽपि ख्यातिवि धानेकुल्याः सधन्वाः । काठिन्याहृष्टतापरस्पेदुरु
सेनयमतास । ... कत्वाविष्कृता अनाकैवकापायिकोऽपि । अत्रानुप्राससद्भावे प्यर्थश्लेषस्योद्भटत्वादर्थावि
वृता । अत्रापरस्परश्लोकवृन्दम् ... पनालं ... कावयोरसपर्यवासिनं ... तित । न उपकारकत्वमित्यकं कारता
कं ... वैचित्र्येण प्रथमतः स्वस्थितावित्रानुपूर्व्य ... विवृतेति प्राक्प्रतिपादितमेवत ... यघापीत्यादि
किताविरीत्यादि तेषामेव रससेन पर्यवसानात् । स्फुटस्यान्यथावि ... तिरोधानेन स्फुटेति प्रतीयमानस्यैव
र्थः सर्वमेतत्सर्वमनुसन्धाय व्याख्येयं । एतत्काव्यहृदये ... कार्थविवेचनस्थं ॥ ॥छ॥ ॥ इति श्रीपरमानन्दच
क्रवर्तिकृतायां काव्यप्रकाशविस्तारिकायां विवेकाख्यप्रदर्शनं नाम पञ्चमोल्लासः ॥ ॥छ॥ [illegible] ॥ ॥छ॥ ॥

८५

साधि ५

नंगा ५१६